Суспільна студія

I

Юр Криса був на зборах урядників і прислухувався рефератам про дорожню, кооперативні спілки і промовам запрошених представителів та послів.

Коли прийшла черга на вибір виділу, встав один молодий, показний чоловік і поставив внесок, щоби не вибирати женщин.

На залі зчинився гамір і сміх, одна манінулянтка завертілася на своїм кріслі, позеленіла, зиркала спідліб'я понад цвікер[1] на задні ряди за собою і перечила живо й з гнівом.

Впало се в око Крисі, предсідатель дзвонив завзято, а коли збори втихомирилися і прийшло до голосування, предложив Криса до вибору в наділ — бліду маніпулянтку в цвікері, панну Альву Серпенс.

Під час павзи вийшли гуртки із своїх рядів, колотилися по залі і в шатні[2], Криса представився панні Серпенс, зачав з нею розмову, й йому видалося, що се розумна дівчина. По виборі виділу поміг Криса панні Серпенс натягнути загортку, спитав, чи може товаришити їй, вона дуже радо пристала на се.

Наставав вечір, вони сіли в публічнім огороді, Альва нарікала на своїх родичів, сказала, що їх зовсім не любить, а вони просто замучують її своєю глупою любов'ю, яка в річі походить лише з того випадку, що вони привели її на світ.

— І прошу мені сказати, чи се може давати право родичам мучити мене своїми радами, увагами на кождім кроці, в'язати свободу і вбивати мою індивідуальність?

Криса підводив її домів, вона вернулася з ним аж до парку, він підвів її ще раз тою самою дорогою і ще раз, врешті, о 9 годині розставалися, він спитав її, чи міг би ще коли видітися з нею, вона сказала, що з таким чоловіком дуже приємно бесідувати, але вона така собі звичайна, сіра, скучна людина, що не варто, аби він задля неї трудився і тратив дорогий час.

Він сказав, що вона на всякий спосіб з ним нічого не стратить, хіба лиш осягне.

Так розійшлися.

Не виділися цілий рік, але часом згадували за себе. Раз винудив один з її старших бюрових товаришів альбом репродукцій Криси. Криса передав також один примірник і для панни Серпенс і дістав такий лист:

"Шановний товаришу? Не гнівайтеся за сей титул! Дякую сердечно за альбом, вже віддавна старалася я о него. Гарно, що Ви о тім пам'ятали! Читаю тепер Мультатулі "Frauenbrevier"[3] — незвичайно подобався мені. Взялася я в сім часі переглядати також Ваш альбом і зараз на вступі стрічаю там багато смутку. Чи кождий чоловік думки мусить бути смутний?!

Сердечно здоровить зичлива

Альва Серпенс"

Криса приглядався двом витертим ошибкам в листі і кинув його в шухляду.

В місяць пізніше сниться йому рано, що йде він стежкою між корчами, а назустріч надходить Альва.

Він збудився і задумав того дня видітися з нею.

Сполудня вийшли за місто. Розмовляючи без ладу, блукали далекою вулицею. Над'їхала фіра, Криса схопив Альву під руку і йшов попри паркан. Нарікав на туркіт возів і на порохи. Тут розмова урвалася, вони не мали про що говорити, і та хвиля була для них тяжка. Щось немиле торкнуло Крису, але згодом опинилися в парку, і він пригадав, що вони недалеко великої робітні його товариша різьбаря і предложив Альві, чи пішла би вона з ним на кілька хвиль подивитися на різьби.

Альва була бліда і дрожала, але сказала сухим голосом:

— Прошу, лише не знаю, чи не буду там заважати, а Ви, може, маєте яку справу до него.

— Ні, ніякої справи, хочу лиш, щоби Ви оглянули робітню і пізнали мого товариша — гарна людина. Але Ви, може, боїтеся отак за першим разом, не знаючи мене, іти бозна-куди?

— Ні, зовсім ні, чого ж би я мала боятися? Але, може, не в пору се буде... Може, він дуже зайнятий, може, у него тепер які гості... Підіть ви наперед і загляньте, а я тим часом зачекаю.

Криса пішов східцями вгору, але вернувся, бо робітня була замкнена.

Блукали по парку. На вузькій стежці між корчами пустив Криса Альву наперед. Обкинув оком — була непоказна, без життя, не мала принад краси ні гріху.

Замітив, що вона вимовляє на східний лад букву "р", і слухав її оповідання.

— Не раз звертає мені сестра увагу, що я тоді й тоді виказала таку або сяку думку і так поступила, а я стаю здивована — для мене се зовсім чуже! Перечу, на чім світ стоїть, а вона покликує свідків, і ті доказують, що я в блуді... У мене була лиш одна приятелька. Властиво, мала їх більше, але з тих одна розсталася зі мною в смертельнім гніві і тепер виписує листи до іншої, в яких називає мене людиною злобною, без серця і каже, що ненавидить мене, як пса. — Альва розсміялася горляним альтом. — В своїм часі жила я також в приязні з автором книжки "Aus meinem Madchen-Knaben Leben"[4]

"Життя дівчини-підлітка".

Close , що скривається під псевдонімом "Body". Се було ще тоді, як був він дівчиною. Велике вражене зробив на мене перший раз, як пізнала його в однім жіночім товаристві в довгій чорній сукні. Була се струнка брюнетка з сапфіровими очима. Звертала увагу всіх на себе. Тож-то було потішне, як одна з товаришок ночувала з ним в одній комнаті і він звірився перед нею з тайною! Прибігла вночі до нас з великим плачем жалю і розчарування! Він тепер оженився і пробуває в Бергліні.

Криса звернув увагу на східну вимову "р". Спитала:

— Чи на вас зробила би вражінє така несподіванка?

— А на вас?

Надумувалася.

— Се залежить від людини і від хвилі... Криса глянув на Альву збоку.

— Так, дійсно, що так... Для мене на цілком поважній основі прикра була би несподіванка, як би так приміром ви перекинулися мужчиною.

Альва зиркнула на него понад цвікер і схопила за кінці пальців.

— Та-ак? Чи справді так?

— Так. Скажу вам одверто: є тонкості, яких годі повірити мужчині. З ними можу розсліджувати питання і розмовляти про річі лише до якоїсь границі, натомість остає ще поза тим далекий світ в життю і в штуці, в який можна входити лише з женщиною... Але ви зачали перше за ту одиноку свою приятельку, — що діється з нею?

— Вона вмерла, тому три роки. Була за гімназіальним учителем. Він був дуже добрий для неї; як вона вмерла, хотів отруїтися, ну, а тепер все згадує за неї і ніколи не буде женитися, але він не подобається мені... То була моя одинока приятелька... Ми так розумілися, що взаїмно відчитували свої думки... Вмерла на сухоти. Знала, що з нею лихо діється, і була готова, але в останнім часі думала лиш про життя і не надіялася смерті. Застала я її в ліжку. Така скулена бідняжка, дрібна... Як би спала. Відвідую часто її гріб. Дивно се, що я ніяк не можу уявити собі її мертву, лише все жива стоїть вона переді мною. І то навіть вдень забуваю часто, що вона вмерла, а маю враженє, як би от недавно виділася з нею або мала піти й відвідати її... Поза тим не люблю нікого.

— А матері?

Альва заперечила живо:

— Ох, матері не люблю! Все стараюся робити їй наперекір, і тішить мене, що вона всьо бере собі зараз до серця, ги-ги-ги! Вона, в суті річі, не зла жінка, але того рода, що я не стараюся її навіть розуміти... Щодо батька, ну, його мені жаль. Він старий, недомагає вже, соває ногами, недовиджує, має свої застарілі погляди, чоловік се простий, але характерний. Не хочу тим сказати, щоби мати робила що злого, ні, але вона негодна здобутися на щось вищого. Се доволі образована людина, знає Гетого, Шіллера, Гайного, знає багато з них напам'ять. О, пам'ять у

неї просто знаменита! Так. Орудує плавно французькою мовою. Худа, все рухлива, в кождий кут загляне, всього допильнує... З нас всіх любить вона лише старшого брата. В него дивиться вона, як в бога, бо в нім вся її подоба і вдача. Тілько прикро їй, що він не жениться. Се дразнить її материну гордість. Він був в молодшім віці зовсім інший. Ми дуже любилися. Я покладала в нім великі надії. Тепер подався на крайнього філістра. Молодший брат зовсім іншої вдачі. Тільки жінку взяв собі не до пари. Я дуже його люблю, се наскрізь щира, отверта душа. У него прегарний, лагідний усміх... Знаєте, я маю одну мрію, одну постанову. Вона проста, звичайна, але я хочу спробувати, чи відважуся на неї. Найтяжче зважитися і спалити всі мости за собою, а потім всьо одно... В крайнім разі, кулька в лоб, але се прецінь не найгірше і не страшне, правда?

— Що ж се за план?

— Бажаю виїхати до Бергліна. Не смійтеся, я упередила вас згори, що в тім нічого надзвичайного.

— Але ж я зовсім не сміюся, не маю, зрештою, права насміватися з нічиїх мрій... Лише не знаю, яку ціль мали би ви в тім...

— Ціль? Гм... Проста — втечи до Бергліна, осягнути волю, в що потім стало би ся зі мною, се для мене байдуже.

— Але ж чому саме той Берлін має бути для вас якимсь раєм? Так само преці могли би ви вибрати Калькутту, Смірну чи Архангельськ!..

— Ні, для мене в тім разі не всьо одно. Я люблю Берглін, тужу за ним. Маю там знайому людину. Була там навіть раз. Зрештою, пошукала би там працю в якій редакції. Працю всюди можна знайти. Я не боюся праці.

— Адже так само можете працювати і працюєте й тут.

— Ні, тут зовсім що інше. Тут я зв'язана, мушу оглядатися на рідню, а там не числила би ся ні з ким.

— Слухайте, — сказав Криса, — мені видиться, що ви не носитеся з ніякими анархістичними думками, не виджу сего по вас, отже, здається мені, що те все, на що Ви відважилиби ся в Берліні, можете так само і тут свобідно робити.

— Ну, то ще велике питане... Я тут роблю то всьо, що мушу, а там була би вільна принайменше від всякого примусу... Але як би там не було, старайтеся ніколи не критикувати і не збивати тої моєї одинокої постанови, а буду вас уважати за доброго приятеля.

II

По двох місяцях увиділися здалека і прискорили до себе.

— Що ж дієся з Вами, що чувати!? — спитала Альва. Звинявся перешкодами, але вона перебила:

— Я все тої засади, що хто без питання оправдує себе, той почуваєся до вини, отже, лишім се, а говорім про що інше.

Відкинув остро голову і глянув на Альву.

— Перепрошаю! Якраз говорім про сю річ... Між моїми найближчими нема такого, який знав би мене. Нема навіть перед ким переповісти планів, аби самому схопити непорочність творчої ідеї. Я не маю часу допильнувати своєї праці, але маю приятелів, у яких найдеться час псувати її. Отже, як я не є собою, то не можу видітися з людьми. Я опинився серед економічних обставин, в яких панує філософія стерва. Всі інші люди при стерві забувають ідею. Стерво придавило штуку, а вивело історію.

— Я хотіла би видіти Вас тоді, коли Ви не є собою.

— Мало цікавого, бо тоді мовчу або клену, як моряк, і скачу з поверхів по Альпах та Гімалаях.

Тут надійшов знайомий урядник, привітався, сказав, що завтра буде засідання урядничого виділу, і спитав Крису, чому він не був на останнім засіданні.

— Я прецінь не належу до виділу.

— Се нічо; гості такі, як Ви, все для нас потрібні. Можете прецінь виказати свою думку і порадити нам не в одній пекучій справі. Я був певний, що Ви явитеся, і чекав на Вас.

— Несподіване се, Ви забагато приписуєте мені, тим часом я не маю опиту в урядничих справах, аби міг аж дораджувати і забирати в них голос.

Урядник не давався переконати.

— Лишіть критику на себе, а прийдіть конче завтра з панною Серпенс, я Вас прошу... Криса відповів не думаючи:

— Не буду міг прийти завтра, бо в мене жінка хора. Урядник здивувався.

— Ви жонаті?

Криса глянув на Альву, вона поблідла так, що її малі очі поза цвікером ще більше звузилися і стали студені і без краски як скло, але він засміявся вголос:

— Аякже! Ви не знаєте?! Се прецінь загальновідома справа.

— Я би був ніколи не сподівався сего й не можу собі уявити Вас жонатого!

Урядник розпрощався, Криса взяв Альву під руку і йшли боком ринку. Був лихий, що так скоро без застанови виявився з одного зі своїх найбільших болів.

Він не вилічився ще з одної молодої хиби: шукати близької душі поза людським світом, відкривати далекі утаєні осібняки

Закутини.

Close . А поводився в тім дусі з запалом, терпеливістю і посвятою артиста і природника, який гонить не для себе, лиш за здобутками для штуки і науки.

Коли ж тепер зайшлася несподівана обставина, то Альва не буде вже поводитися свобідно, самостійно, але буде зв'язана закостенілою мораллю своєї міщанської рідні та зведеного суспільства.

Криса зареготався насилу:

— І Ви також не знали, що я жонатий? Альва за весь час не придумала нічого, лиш відповіла сухо:

— Ні... Я навіть ніколи не зостановлялася над сим. Він став поважний, попробував м'ягким рухом її рам'я і говорив спокійно:

— Не бійтеся, моя жінка добра і культурна людина. Оноди[5] прийшла до мене товаришка. В кухні стоїть жінчина мати, жінка й її сестра, я цілуюся з товаришкою, вона розглянулася і спаленіла, я

представляю її своїм, веду в комнату, товаришка оповідає мені свою справу, я даю їй раду, але по якімсь часі виджу, що ми самі, а з кухні ніхто не входить. Отвираю двері і питаю, чому нас самих лишили, а мати відповідає спокійно: "Не маємо часу, треба допильнувати обіду, зрештою, пощо будемо вам "перешкоджати".

— Я у себе дома не могла би бути така свобідна. Ніби нічого би мені не сказали, аби зазначити, що мають велике довір'я до мене, але я не могла би стерпіти, аби вони поводилися зі мною так, що знають більше, ніж на ділі було би, а не хотять сего передо мною показати. Страшенно ненавиджу таких хвиль, коли приловлю матір або кого іншого зі своїх, як він під якою там покришкою слідить і стереже мене. Виправляю тоді велику авантуру, лючуся і кричу.

— Ви вмієте лютитися?

— Се негарно вправді, але признаюся, що потрафлю навіть дуже сердитися і кричати...

— Хотів би я Вас видіти тоді.

В горлі Альви заграв кларнетовий сміх. По хвилі додала:

— Ох, ті родичі, та рідня! Моя мрія — випровадитися від них і замешкати по-кавалірськи. Все мрію про маленький покоїк, такий, аби я лише сама могла в нім бути і поміститися зі всім, що мені треба.

— Малий покій давить душу. Мені здавало би ся все, що я в тюрмі і стіни потріскають від мене на сто вітрів. Я мрію про велику, обширну комнату, ясні стіни, одна від другої так далеко, щоби в сумерку здавалося, що їм нема кінця. В однім куті лежанка, столик і поличка на книжки. А довкола тишина і спокій.

— І довго видержали би Ви серед такого спокою?

— Цілі літа! Лише від часу до часу виїхав би до великого міста, побув там трохи, оглянув, що треба, і гайда в тишу й самоту! Але працював би, творив чуда!

— Так, самі, без живої душі?

— Но... хіба би найшлася сестра по душі... Знаєте, я син люду і природи. Я розумію і відчуваю природу, але люблю бути серед неї лише сам. Найлюбіша людина в хаті була би для мене завадою серед лісових дум. Як я серед природи сам, тоді зливаюся з нею в один світ... Люблю весну, літо, осінь, але ненавиджу зими.

— Я люблю природу, але вона не раз дика, насильна. А щодо зими, то ми різнимося в уподобаннях, бо я люблю лише зиму.

Криса глянув здивований на Альву.

— Ви любите зиму? Таж в ній нема нічого живого, лише біла мертвота.

— Чому мертвота? Прецінь природа взимі також живе.

— Як живе! Хіба відпочиває, спить.

— А відпочинок і сон, чи се не житє?

— Так, але супроти весни, — се майже студена смерть.

— Я не люблю весни, через її змінчивість.

— А багатство красок, пробудження життя навесні?

— А біла, непорочна краска зими не гарна?

— Гарна, але скучна. Я люблю життя.

Альва стряслася.

— Ох, я не люблю життя. Не перечу, що воно може мати для людей принаду, але я волію смерть. Криса глянув на неї.

— Так-так, — додала вона з дитинячим спокоєм. — Знаєте, я оправдую самобійства і сама навіть мрію про самобійство.

— Що ж з Вами діється? — спитав Криса. — Ви, певно, пережили якісь сумні історії, розчарування.

— Ні, борони боже! У мене не було зовсім ніяких історій, лише сіре, одностайне життя.

— А звідки ж ті думки про самобійство? Альва говорила спокійно:

— Звичайно, мають люди якусь мету перед собою, що їх в'яже, дає їм вдоволення, і вони мають для чого чи для кого жити, а я не маю жодної цілі, в додатку зовсім ні до чого не надаюся, не представляю ніякої вартості ні для себе, ні для людей, нічим не визначаюся, ні до чого не маю здібності... Взагалі, такий собі з мене безвартний непотріб, завада, бараняча голова, та й годі! Жити так, як би я хотіла, — не можу, а так як треба, — не вмію, отже, найліпше уступитися людям... Так одного гарного ранку довідаєтеся лише, що мене вже нема. Не буде по кім жалувати, але підете на похорон?

— Ні, заявляю Вам згори, що не піду!

— Та-а-к? А, гарно! Се по-приятельськи?

— Я приятель лише в життєвій боротьбі, а хорих і смерті не люблю... Зрештою, не говорім нині про се... От, я мав Вас про що іншого спитати.

— Прошу.

— Тямите, як ми за другим разом по нашім познайомленню ішли до різьб'яра Н.?

— Так, тямлю.

— Скажіть мені отверто, що думали Ви тоді, як ми йшли до його робітні? Альва станула здивована:

— Чому питаєте? Я тоді над нічим особлившим не думала.

— Може, не пригадуєте добре...

— Але ж, навпаки, дуже добре тямлю ту хвилю! Ми йшли до робітні Н. і мали оглянути його різьби.

— Но, но, і що ж більше?

— Не застали його і вернулися.

— А чого ж ви тоді так поблідли, майже зелені стали?

— Я поблідла? Ні... так не могло бути... Чого? Прецінь не було до того ніякої причини!

— Даруйте, я думав, що Ви тоді зі страхом ідете зі мною. Зрештою, в тім не було би нічого дивного... Видіти чоловіка другий раз в житті і йти з ним чортзна-куди...

— Але ж Ви засадничо ошибаєтеся. Я прецінь не мала ніякої причини боятися Вас. Скажу лише стільки, що саме тоді, як ми йшли якоюсь вулицею, ви взяли мене під руку, то мене се вразило, але чому, сама не знаю і давно забула.

Криса засміявся.

— Люблю все, щоби товариш, який іде зі мною під руку, був певний і свідомий сили з мого боку і хочу також пересвідчитися про його силу.

А в душі подумав: "Що варта дівчина чи жінка, пізнаю все по руці і рамені".

Альва спитала:

— Котра се година може бути?

— Дев'ята.

— Так пізно! Треба йти домів, там вже десь повечеряли і не знають, де я поділася. Ах, той родинний дім!.. Оноді питаю батька, ги-ги-ги: "Любите мене, тату?" — "Люблю", — каже він. — "А якби я вийшла за католика?" — "То я би тебе забив!" —"І се така ваша любов?" — питаю його. На те він, бідака, не вмів вже мені нічого відповісти. Я не раз думаю над тим, щоби вихреститися... Як ви задивлюєтеся на се?

— Се цілком непотрібне. Ані теперішній стан ні в чім вас не в'яже, ані перехід на католицизм, поза чисто формальними церемоніями, не дасть вам ніяких здобутків. В освіченім товаристві вийшли ті питання давно з моди. Але скажу вам, що приміром мій батько, мужик, радив мені подружитися з жидівкою. "Се розумний, прохирний нарід", — говорив він не раз про жидів.

Станули перед брамою кам'яниці.

— Коли ж увидимося знов? Вона була нерішена.

— Завтра, — сказав Криса.

— Що завтра за день?

— Середа.

— Ні, завтра маю піти в одно місце зі сестрою. Вона вимогла у мене, що все один день в тижні маю посвятити для неї... Може, позавтра?..

— Добре, нехай буде в п'ятницю, в тім часі, що нині. Альва стиснула пальці Криси, але не хотіла ще відходити.

Криса обійняв її руку по-мужеськи і потрясав.

— Доброї ночі, спокійного сну, всякі дурниці про смерть і самобійства нехай щезнуть від вас! Думайте про життя. В нім більше тайн, ніж в смерті.

— Думати про життя?

— Так. Добраніч!

Махнув по-лицарськи високо капелюхом вгору.

В брамі оглянулася вона.

Стояв гордий, могучий і махнув ще раз капелюхом вгору.

Усміхнена, склонила головою і пішла в сіни.

Вертав через місто. Поволі налетіли його думки, почувся відірваний від цілого світу. За ним нічого, перед ним лише він сам і його творчість. Похилився і живо впоперек і серединою вулиць тікав від товпи. Пригадав собі, що жінка виїхала в лічничу оселю, перед ним замаячіли стіни чужої, винаймленої хати...

Згадав Альву, і смутно стало йому тепер без неї, як би щось ліпше, дороге відірвалося від нього.

Ішов розмаховим кроком і думав, де би знайти тихий кут і спочити на годину. Обминав ресторан і кав'ярню, в якім був гамір, дим і могли найтися знайомі такі, що саме в ту пору мали би до нього якесь діло, або незнайомі, що його знають, фотографували би очима кождий його рух.

Опинився на далекій вулиці і зайшов в наріжний шинок в останню кімнату.

Тут лише при однім столику сидів вахмайстер від санітетів з головою бульдога і студент ветеринарії, — шия як у хорта — і перечилися над цінами яловичого м'яса і дичини, врешті, зійшли на качки, зарізані і живі, які приносять мужики з села.

Криса вдивився в старий штих на стіні. Був се його улюблений образ: Наполеон по битві під Ватерлоо.

"Ми все оба в однім шинку сходимося".

Наполеон сидів в мужицькій хаті, похилений коло великого коминка, і дивився в ватру. Поза його плечима мати-робітниця тулить дитину до груді.

"Нерви, брате", — подумав Криса.

Прийшов пізно в свою кімнату. В пам'яті стояла Альва, він говорив наголос:

— Так се цікава, ліпша людина.

Приловив себе на голосній розмові і засміявся на цілу хату.

Упав зморений на ліжко і пригортав тінь Альви, ніжно, як з'яву святої.

Встав хитким кроком, засвітив і списував на картці питання до Альви та зазначував свої уваги.

Була північ, Криса збудився з задуми, вдарив кулаком в стіл і крикнув:

— А пречінь то всьо смішне і дурне!

III

Альва зачала розмову про одну товаришку та про її лист до другої товаришки, де називає Альву підлою, ідіоткою, людиною без серця, з гадючим жалом, яка не повинна жити на світі і т. д., і т. д. Тут Альва заграла кларнетовим сміхом, але по хвилі глянула на Крису і сказала:

— Деякі люди буяють тепер за світами і навіть не знають, де вони, хто коло них і що говорить.

— Прошу, прошу, я слухаю...

— Ні, се дійсно не цікаве, але я оповідаю тому, що воно якраз вчора сталося. Зрештою, я розумію се і не люблю, коли хто штучно чиниться, що його щось занимає.

Криса схилив голову і слідив незначно хід Альви. Плавним рухом тіла направо ставала вона лівою ногою все на п'яту, стопа опадала криво досередини, Альва скручувалася наліво і ставала правою стопою просто наперед.

Ішли під руки, він глянув на неї, вона слідила його хитро лівим оком, впідліб'я, те око було неспокійне, профіль здригав, як лист осики, вона кивнула головою, бо капелюх висунувся понад чоло.

На розі вулиці каліка витягнув до них руку. Криса дав йому гріш, обоє пішли далі.

— Такі єства повинні стрілятися, або повинна бути така інституція, що витроювала би їх.

— Нащо? — спитав Криса.

— Аби не мучилося то все.

— Відки Ви можете знати, що життя не має для таких бідаків своїх обов'язків і принад?

— Се єства до тої степені упосліджені, що не мають навіть відваги ні сили покінчити з життям, лише воліють мучитися і бути завадою для інших людей.

Криса здивувався:

— Але ж так, цілком певно, я знаю се... Вони тому держаться життя, що у них замала інтелігенція.

— Відки ви можете знати, що у них слабша інтелігенція, ніж у так званих здорових? Прецінь каліки на тілі бувають звичайно цілком здорові на умі.

— Я не перечу, що між ними можуть бути одиниці, які внаслідок якогось нещастя попали в нужду і мусять витягати руку, але більшість прецінь се зовсім не потрібний додаток до приємностей сего світу.

— Саме говорю про загал, і, по моїй думці, де інтелігентніші люди від своїх здорових братів. Вже хоч би через саме каліцтво і терпіння.

— Ах, я розумію інтелігенцію, вироблену через духовне терпіння, але фізичне лише затупляє.

— Я знов думаю, що подвійне терпіння виробляє два рази більшу інтелігенцію.

— Не годжуся з тим поглядом. — По дорозі в парк сказала Альва: — Я вже кілька разів мала спитати, який ваш погляд на осю подію: один молодий чоловік з інтелігентної сім'ї захорував невилічимо на нерви, і його мали відвезти до дому божевільних, але щоби се не зробило на нім враження, сказали йому, що везуть його десь там на лічничу станцію, де би він мав спокій і всякі вигоди. Коли приймемо засаду, що брехня є зла, а правда добра, а його рідня прецінь збрехала, отже, ходить мені о се, котра дорога була би в сім випадку етична: чи так, як вони поступили, чи коли би були хорому сказали цілком отверто щиру правду?

Криса говорив з застановою:

— Коли рідня руководилася любов'ю зглядом хорого, то, в сім случаю брехня була етична, бо мала на цілі його здоров'я.

— Але ж він невилічимо хорий, і коли лише відвезуть його до дому божевільних і він пізнає, що вони його звели, і коли представимо собі муку того чоловіка потім, чи будемо могли назвати їх поступок етичним?

— Перепрошаю! Передовсім не признаю стійності вирокам на життя ані на смерть, бо в практиці багато маємо примірів, що не один, якого лікарі покинули, вийшов, а не один, який уходив за легко вилічимого, нагло помер. Лікарі так само люди, як їх пацієнти. Доки чоловік живий, доти повинно ся примінювати до нього всі способи і заходи, і ніколи ніхто не повинен пускати життє чоловіка з заложеними руками слабої людської науки. У одного директора школи, мимоходом кажучи, дуже розумного чоловіка, захорувала одинока донечка. Мучилася довгий час, врешті, лікарі махнули рукою, і лишили її на опіку божу. Батько в безсонниці і розпуці приглядався передсмертним мукам дитини, нараз впала йому думка — дати їй більшу скількість морфіни і вкоротити страшенні муки. Вже забирався до сього діла, аж тут збудилася мати і здержала його за руку. Тої ночі дитина перебула кризу, а нині дівчина з неї — як грім... Отже, щодо брехні, про яку ми зачали, то не входжу в подробиці, оскільки вона щасливо удалася, але беру під увагу взагалі етичну ціль тої рідні супроти хорого. Нервово хорий, тим самим ненормальний, і правда для нього так само, як в деяких разах для дитини, була би тут небезпечна.

Сутінь застелювала від заходу дикий парк.

Альва оповідала знов про якусь товаришку, але Криса своїм звичаєм не слухав слів, лише далекого гомону, який тремтів поза її голосом.

Не міг нічого відкрити.

Ішли обоє поволі алеями, він тримав її під руку, притискав від часу до часу її рам'я, вичував м'ягоньке, гаряче тіло, вона здригала, мовкла, стискала потайки його пальці, набирала напрасно духу так, що чув її гарячий віддих. Іскра з хоровито м'ягкого рамена одурювала його,

блідий профіль Альви тремтів, її око слідило Крису хитро з-під брів понад цвікер.

Глянув на неї і по незлічимий раз губився знов в питаннях: що криється під тим оком? Раз було воно полохливе, непевне, підзорливе, фальшиве, то за хвилю гляділо в нього зі студеною грозою, і йому здавалося, що коли б позволив собі на свобіднійший крок, то в ту мить блиснув би ніж або револьвер коло його груді або — щонайменше — могла би вона кинутися на нього, як людина, яка попала в острий шал.

Поглубляв ту загадку й ані в загальнім враженні, ані в подробицях не міг порівняти Альви ні до чого, що лише знав і бачив в живій і мертвій природі.

Тайна сеї дівчини зачала притягати його, як чар отруї.

З замкового павільйона виглядало світло крізь венеціанське вікно. Обоє приглядалися, як те світло ховалося поза тіні гілляк, то виринало рівним колесом вікна.

— Знаєте, я від якогось часу цілком забула за Берглін. Не знаю чому, забула я про свою одиноку постанову й одиноку мрію свободи. Щось недобре діється зі мною. Найгірше, коли чоловік не годен доконати своєї постанови. Такий чоловік не варт нічого... Не знаю, хто тут винен... Найліпше признатися самому до вини і жадати найбільше від себе самого. Вчора станув переді мною спомин з-перед кількох літ. В нім нема властиво нічого цікавого. Се була прогулка в гори. Була тоді сестра, тета і двоє молодих людей. Одного дня ціле товариство лишилося на поляні, а я з одним з тих молодих пустилася вище, в полонину. Ми розмовляли по дорозі, але я потім була змучена, ні, не так змучена, але не мала охоти йти далі. Він обіцював мені гарний краєвид з гори, до самого верха не було вже далеко, але я не хотіла драпатися вище... Не знаю, чому мені вчора прийшов сей образ в спомині... Я думала за вас...

— Що то є, — перебив Криса, — що у вашій жіночій парафії ніколи не знають: чому, що, відки і т. д. Я навпаки — все знаю, що зі мною діється: відки такий або інший спомин, думка чи настрій налетів на мене... Але не в сім річ... Отже, зі мною пішли би ви вище?

Альва притулилася до його рамена.

— Так. В тім прецінь нічого дивного. Той чоловік поводився тоді цілком статочно, не міг мені прецінь нічого злого зробити, але я — ну, не хотіла з ним іти далі, і кінець.

Криса повів її сходами у замковий павільйон. Зайшли в простору, білу залу. Серединою був довжеленний стіл, застелений скатертю. Не було тут ані одного чоловіка, лиш тишина. Господар, німець, старший мужчина, з заличками, подав чайник і фляшку.

Криса показав на плетений фотель на бічнім місці, Альва сіла, він коло неї. Пробував заходитися коло чайника, але Альва встала.

— Позвольте, я виручу вас.

Криса хотів налляти вина дівчині, вона живо заперечила.

— Я не вживаю жодних трунків! Дивіть!

Показала на брошку з написом "Elentheria"[6].

— Я не алкоголік, але признаю йому не раз творчу пружину...

— Я знов не терплю жодних трунків. Знала одного досить інтелігентного чоловіка, і ми жили приязні, але раз увиділа, як він з насолодою попиває вино, то зірвала з ним.

— То, може, вас буде разити, що я п'ю?,

— Е, ні, зовсім ні. Я говорю лише про той його вираз, що мене тоді, в тій хвилі, так неприємно вразив.

Криса вчув холод по плечах, просив Альву встати, закинув на фотель свій "розбійницький", як називав, плащ з пелериною й обгорнув дівчину, а сам присунувся коло неї і розгрівав себе гарячим напоєм.

— Чи уважаєте, як тут просторо, гарно, яка тут святинна тишина! Де тепер всі наші приятелі і вороги?! Знаєте, я дуже вам вдячний за товариство. Не вмію плакати перед ніким, і відси страшенний біль і велика туга за таємним сонцем. Але тішуся вами. Маю велике довір'я до вас. Видиться мені, я майже певний сего, що ви мені ніколи не спроневіритеся... Знаєте, се смішне, але виявлю вам: я сеї ночі розмовляв голосно з вами, сам, серед чотирьох стін, га-га! Потім списував всьо, про що забув вам сказати, чи спитати вас...

— Маєте тут, може, при собі? — спитала живо Альва.

— Маю, але се пусте, я тямлю всьо нині. Зрештою, о, дивіть, є тут... Передо всім застановила мене ваша самовбійча манія. Під тим мусить щось критися. Коли б я заслужив на довір'я, то виявіть мені всьо, мене нічо не зразить, а вам стане легше.

— Але ж прошу мені вірити, що у мене ніколи нічого замітнійшого не зайшло, я так собі постановила, та й вже...

Криса подразнився:

— Як же можна так, без глибших причин, бажати смерті, се ж нездорове у вас! Смерть нічим не цікава, і годі через загублений черевик відбирати собі життя!

Альва розсміялася вголос:

— Ги-ги, через загублений черевик! Се подобається мені! Влучно сказане!

Криса продовжав свою річ:

— От, видите, ми так виїмково зійшлися на сім світі, ви представляєте для мене, як артиста, важний проблем. Хто зна, яка історія зачнеться між нами, на всякий спосіб, — гарна, ясна, — ви можете самі для себе у власних очах не представляти, як повідаєте, ніякої вартості, але для мене ви маєте вартість! І так ні сіло ні впало, хотіли би позбавити себе життя!?

— Яку ж я можу мати вагу для вас?

— Се вас зовсім не повинно обходити. Скажу вам ще дещо, видите, я балакун, правда, се смішне, але вірте, я цілі літа мовчу, лише перед вами так розходився... Видите, — тут Криса схилився до уха Альви і говорив острим, але певним півголосом, — я маю не раз серед темних ночей хвилю, що паду до ваших ніг і цілую їх...

Альва похилила голову в долоні і сказала глухо, несміливо:

— Мене вразило, що ви мене оноді, ні, се було вже кілька разів...

— Що? — питав Криса.

— Поцілували в руку. Я не достойна того... Я радше вас повинна би... Я зразу кілька ночей не могла спати...

Тут злетів їй цвікер, Криса підіймив його, відложив на стіл, взяв її за руки і вдивлявся в очі. Відхилилася, відвернула на половину голову й

гляділа потай на нього. Тепер її очі мали зовсім інший, дивний вираз. Був в них скритий, солодко-квасний усміх, який притягав Крису, як зачарований напій.

Мала на голові гарний плюшевий капелюх з великими крисами, які опадали на потилицю і відслонювали невисоке, але хлоп'яче, досить широке чоло.

Криса забажав видіти її голову, бо все видав лиш в капелюсі. Витягав поволі довгі шпильки, здіймив капелюх і зачав приглядатися Альві зблизька. Вона крила лице в долоні. Він взяв її знов за обі руки. Вона відхилилася вбік і глянула крадки на нього спідліб'я з тим самим солодкаво-труйним усміхом. Гладка фризура спливала дрібними хвилями від розділу на середині голови в вузол на потилицю.

Водив ніжно пальцями по її подовжнім личку, прогладив густі, оріхові брови, взяв під бороду, як дитину, похилився до її уха і шептав:

— Я мав не раз страшенну охоту вицілувати вас, але боявся, щоби...

— Щоби? — спитала, не дивлячися на нього...

— Щоби ви не вибили мене... Всміхнулася.

Він зітхнув зглибини і вдарив себе п'ястуком в грудь, як в бодню:

— Страшенний огонь палає тут.

Розвів рамена навколо її голови, як би мав захистити перед таємним нещастям, але нараз ті рамена згорнулися, і він зачав її цілувати гаряче, сильно, врешті, збудився, притулив лице до її уст, а коли почув її поцілунок, впав в обморок. Висунув її на свої коліна, оплів обіймами і притис до груді.

Альва попала в безсилу сонність, Криса вслухався в глуху тишу замкової кімнати. Вкінці збудив його шум парку, він посадив дівчину на фотель, а сам встав і сказав сухим, здавленим голосом:

— Ходім!

Була зломана, він підіймив її і помагав натягнути загортку. Дрожала, рамена здеревіли і не входили в рукави, він одягав її з трудом і серед того обіймив її вполовину і пригорнув знов сильно до груді. Стояли так якийсь час, аж почули, що ноги під ними вгинаються і вони готові впасти на землю. Криса добув всеї сили, взяв дівчину під руку, й обоє вийшли тяжким, дерев'яним кроком, як не на своїх ногах. На стрімких сходах надворі обіймила їх пітьма осіннього вечора.

Криса майже зніс дівчину, як сніп, під пахвою.

В парку було темно і понуро, вітер шумів деревами.

— Клямка запала, — простогнав Криса. — Тепер вже знаємо, чим ми для себе і яка наша дорога.

Їй упав цвікер, Криса схилився, одною рукою держав дівчину, другою совав по землі.

— Нехай летить, — промовила вона.

По хвилі налапав він цвікер, сховав в кишеню і, схилений, дивився під ноги, щоби не зійти зі стежки.

Альва тряслася, дзвонила зубами, бубоніла без зв'язі, врешті, зітхнула і махнула рукою, як за чимсь, що навіки пропало.

Здивувало се Крису, але не міг добути з неї слова.

Мовчки вийшли на світло і рух міських вулиць. Альва подалася цілою вагою на плече Криси і водила довкола здивованими очима, як би уперше найшлася серед сего світла і руху.

Станули перед брамою. Тепер вона між своїх, а він між чотирьох стін.

Держалися за руки.

З її лиця щезла краска і вираз, як з поблеклого образа, лише замерз усміх, як на масці, і вона сказала не своїм голосом:

— Властиво, нічого злого не сталося... Криса стямився.

— Певно, що так! Прецінь між нами ніколи нічого злого не може зайти!.. Побачимося завтра, добре?

— Добре...

Станув на площі, обсадженій деревами, зложив ціпко пальці у пригорщі і вдарив з таким гуком, що пара людей кинулася, як від вистрілу, і скочила вбік.

— А тепер підемо на горівку! — шепнув він і скрутив в бічну вулицю.

IV

Проходжувалися по площі, засадженій деревами і корчами. Не було тут світла, ні людей, обоє снувалися вуличками, як тіні.

— Те, що вчора зайшло, розвіяло безповоротно всі мої мрії, — сказала півголосом Альва і махнула з жалем рукою. — Так, так, не вернеться ніколи...

— Я тебе зовсім не розумію, — шепнув Криса.

— Я жила лише тою мрією, що буду для тебе приятелькою, нічим більше — тим часом... Така вже моя судьба, що все так скоро мушу будитися до дійсності... Я тут все винна, але прецінь ніколи не мала навіть на думці подобатися тобі як женщина... Яким чином на се вийшло, не можу зрозуміти. Видно, я вже ніколи нікому ні на що ліпшого не придамся. Знаєш, коли я перший раз тебе пізнала, тоді, на зборах, то впала мені думка, що ти зовсім інший, ніж всі мужчини, видко се було з виразу твоїх очей і з чола, й я мала тебе за виїмкового чоловіка, тим часом сеї ночі прийшло мені на... ні, менше з тим...

— Ну, що ж? Скажи! Що я такий, як всі інші, правда?

— Не гнівайся, але, дійсно, така думка прийшла мені. Криса розсміявся.

— Се так лише зразу тобі здається! Побачиш, що чим ближче заживеш зі мною, тим інший буду від всіх мужчин, і тим менш будеш мене розуміти, аж вкінці здвигнеш тільки раменами і прийдеш до пересвідчення, що зовсім не знаєш мене!

Альва станула і спитала:

— Чи дійсно так мало би бути?

— Так все у мене бувало, і се знов моя судьба...

— Чому ж воно так?

Криса вдивився перед себе в темряву і говорив спокійно:

— Я розумію й відчуваю у людей кождий найлегший відрух на дні душі, і те розуміння дає мені змогу жити між ними, оскільки сього вимагає конечна комедія сірого дня, але ціле те людське життя довкола мене, суспільне, сімейне, товариське, все, що людське, чи зле воно, чи добре, — все для мене чуже, й я безвихідно чуюся самітний на кождім кроці, в кождій стрічі з всяким чоловіком, а виїмків за ціле своє житє можу вичислити дуже легко, бо лише кілька, і то з поодиноких хвиль, можу вичислити дуже легко, бо такі хвилі вбиваються добре в пам'ять. Я син природи і поневоленого народа, який мовчить і смутну думу думає, і тому лиш серед люду і серед природи не давить мене тягар самоти. Але й нелегко найдеш такого, що в душі народа і природи чув би свою душу. Мого народу і природу в рідній Україні мало хто розуміє і відчуває, і тому ми безнадійно смутні, і все довкола нас чуже. Я не можу уявити себе в зв'язі з якимсь гуртом, а навіть з одним чоловіком. Такого я не стрічав, і здається мені, що його зовсім нема на світі. Відси то виходить, що чим більше зживається хто зі мною поверховно, скажім "фізично", тим менше розуміє мене духовно, і чим простіше я виповідаю себе і стараюся, щоб мене розуміли, тим більше люди без світла любові до народу і природи блукають по манівцях і губляться в сітях перехресних стежок. Знаєш, я люблю людей, знаю їх слабості, гидкі і гарні прояви, вмію вирозуміти, оправдати, і се вистарчило би для мене як чоловіка. Стрічаю не раз в людях ніжні, діточі прикмети і вмію пригорнути, загріти щиро ті гарні дари. Люблю давати дітям забавки. Всі ми супроти смерті рівні. Тоді сам відновлююся на душі, і добрий вчинок дає мені осолоду, радість, забуття... Але ходить тут о другий бік моєї душі, ходить о поета. Буває часом, що і для мене чогось треба. Відради, глибокого зрозуміння, щирого слова — се прецінь ясне, природне. Блукаю тоді серед юрби і шукаю. Шукаю чоловіка... Ходжу, блукаю, аж тут назустріч іде давній приятель, або знайомий, з яким знався я здалека, але чував про його подвиги, заслуги, характер. Він ловить мене або я його, як новий світ, ведемося "з гонором" в шинок чи в каварню, вияви йдуть повинню з захватом аж до ранку, врешті, пересвідчуюся, що стодолу, яка так гарно цілу ніч горіла, я підпалив. Ну, нічого. Лишаю мого давнього приятеля, чи шановного знайомого на його власних силах і довідуюся ще раз, що

він зробив знаменитий інтерес на волах, або дослужився вищого офіцерського степеня і мріє тепер про переклад "Dienstreglement"

"Статут".

Close на нашу мову. Робить навіть тобі предложенє: він дасть гроші, а ти зладь переклад. Вправді, у тебе мало часу і твоя праця, ну — так, безперечно, то-то, але се ганьба, що всі народи мають ту своїх мовах ту потрібну книжку, а ми ні!

Ліве око Криси було глибоке і спокійне, як темрява, праве звужувалося і миготіло, як вечірня зоря. Він говорив далі:

— Дар любові має ті самі дороги, що праця, талант, геній, але вертаю до основи... В моїй душі нема ані одної струни до особистої власності. Люблю мертві і живі постаті серед природи і людей в незалежній свободі, незв'язаній правом приватного властителя. Кожда річ має свою індивідуальну характеристику, і се цікавить мене, але ніколи не міг би я уявити собі якої-небудь людини як свою приватну власність. Кажу одверто і щиро, а ти застановися, оскільки я тут маю що-небудь спільного з загородою самців, до яких рівняєш мене.

Був лихий, роздражнений і подумав: "Там до чорта! Вона гадає, що я хочу мати з неї коханку!"

Душа артиста була вражена до глибини, і він став знов смутний в своїй безмежній тузі за іншим світом і кращою людиною.

"Так, так, для мене нема нікого на сім студенім світі", — подумав і сказав по хвилі:

— От тобі перший примір, як мене люди розуміють.

— Але ж ні, — перебила вона.

— Як же ні, тож посуджуєш мене о низьке самолюб'я й підозріваєш, що важу на твоє тіло!

— Але ж ні, зовсім ні!

— В такім разі чого ж махаєш зрезигновано рукою і чуєш жаль до мене, що я розчарував тебе і розвіяв твої мрії?

— Я тобі закинула, що ти розвіяв мої мрії? Ні-і, се життя розвіяло їх. І тут я лише винна... Зрештою, не вільно мені помилитися ані на хвилю?

Станула напроти нього, стиснула його руку, дивилася з-під брів в його очі і питала поважно:

— Не віль-но? Не ві-іль-но?

Махнула вдолину головою, бо капелюх зісунувся назад..

Того вечора вертав Криса розсіяний домів і не міг зібрати думок.

Ходив по своїй кімнаті і з гірким насміхом наслідував східну вимову:

— Ррг, ррг, ррг!..

— Здавалося, що крук літає і кряче над ним.

V

Чекав на неї коло парку. В кілька хвиль по означеній годині заздрів далеко крисатий капелюх, піднесене вгору бліде обличчя, очі губилися за склами так, що їх не було видко, її тонка, похилена вперед постать линула до нього таким виїмковим рухом, що він даром силувався знайти порівняне до нього.

Махнув вгору капелюхом, вона здалека як все бачила вже його і кивнула головою. Зближалася до нього, він дивився в її розсіяні риси зі змерзлим, квасковатим усміхом.

Була задихана, подала, як звичайно, ліву руку і стиснула нагло його пальці. В початках разило се його, тепер привик — і се було для нього цікаве.

— Як ся маєш? Може, спізнилася я!?

— Ні-і, зовсім ні.

— Але ти, може, довше вже чекав на мене?

— Так, але вийшов скорше.

— Ну, то добре, що не моя в тім вина. Опинилися коло своєї лавки.

— Може, не будемо сідати?

— Чому?

— Як ти змучений, то сідаймо, але деінде.

— Чому?

— Не люблю отих цвітів, — показала парасолькою на сині іриси, якими був свіжо засаджений великий круг довкола.

— Чому не любиш? Вони нагадують мені хижацькі, комахоїдні цвіти.

Ходили мовчки довго, врешті Альва зачала оповідати:

— В сусідстві там у нас є одна дівчина, що має падавку. Се страшна, огидна слабість... Такій людині кождий, що лише добра для неї бажає, повинен підсунути трутизну, аби навіть не знала, коли її смерть захопить. Правда?..

Криса здвигнув раменами. Був подражнений.

— Є багато родів епілепсії. Деякі даються стерпіти, а навіть вилічити. Але взагалі не розумію, відки чоловік може мати право троїти чи в інший спосіб убивати другого чоловіка?

— Не розумієш? Те право осягаєся лише через любов. Коли б ти полюбив якусь людину, а потім довідався, що вона невилічимо хора, то не старав би ся вкоротити її мук?

— Ні, ніколи таких тайн не брав би я на свою руку.

— А коли б така людина сама прохала тебе о се?

— І в такім разі не зважився на сей крок. Кождий чоловік повинен відповідати сам за себе.

— А коли б вона не мала відваги наложити на себе руку?

— Ти поставила в заложеню любов, отже, не розумію, чому людина з падавкою мала би стратити всю вартість життя і краси і чому в хвилях свідомості мала би знайти менше щастя, ніж в смерті?

Альва перескочила несподівано на зовсім іншу тему.

— Сеї ночі сперечалися ми обі з сестрою. Наш пес не давав спокою і кількома опадами будив нас. Привик спати з нами. Але більше любить зі мною. Таке біле сотворінє. Я люблю лише два єства: сестру і його. І

сестра його любить. Вона зажурилася би на смерть, якби він вгинув. Він любить часом зайти і вкусити в руку нашу сусідку або роздерти на ній сукню. Що тоді гамору і вереску!

— Над чим же ви сперечалися? — перебив Криса.

— Ага, ми сперечалися над тим, чи може бути приязнь між мужчиною і женщиною? Я давала докази, що так, а сестра була тої думки, що приязнь між женщиною і мужчиною цілком немислима.

— Скажи сестрі, що примірів такої приязні найбільше на світі. Кожде сопружество.

— Е, ні! Сопружество — се ж прецінь не приязнь, се радше любов.

— От бачиш! А я додам ще ненависть, чого ж більше хочете? В приязні і любові треба передовсім зжитися.

— Суперечка з сестрою настала з приводу штуки Гауптмана "Перед сходом сонця", на якій були ми вчора. Але мені ходить о се, чи взагалі між мужчиною і женщиною може бути сама чиста приязнь без ніяких побічних зглядів.

— Можливо, й се у виїмкових людей, але, беручи справу природно, годі уявити собі цвіт, який ріс би літаючи в воздусі, без коріння в землі.

— Сеї ночі відновився мені знов той спомин з гір, я вже оповідала тобі.

— І що ж?

— Уперед була би я пішла з тобою.

— А тепер боялася б!

— Ні, зовсім не те, але надумувала би ся, чи піти, чи ні... А се просто з тої причини, що я стратила віру в себе, в свою силу, взагалі, у все. Давнійше могла я доконати всяку постанову, а тепер навіть не укладаю ніяких планів, бо все чорти беруть... Страшенне з мене ледащо.

— Цікавий я, що то з нами буде за десять літ? — сказав він задумчиво.

Сходили в круту, темну і дику алею.

— Що б ти робив, як би так вискочили тут на нас розбишаки?

Криса вложив руку в кишеню, обіймив долонею малий пістоль, потиснув збоку пружину так, що люфка

Дівка.

Close відскочила на завісці і викинула патрон, потім виняв се дрібне оружє і показав дівчині.

Приглядалася і сказала:

— Мушу конечно справити собі револьвер.

— Нащо тобі?

— Так. Люблю всякі трутини, револьвери, кинжали і такі інші гарні речі. Се часом може придатися...

Сіли на лавку на скруті.

Западав вечір. Між деревами перелетіла сова, і шибали лилики, горою гомоніли прохожі.

Альва рисувала без плану парасолькою на піску. Криса похилився і думав. Згоді притулився боком до дівчини, потім обняв її стан, потім пригорнув і зачав цілувати. Була холодна, як вечір довкола. Похилилася, підперла голову рукою, сиділа непорушно, на віях нависла сльоза і впала на руку Криси. Потім друга, третя. Не боронив їй плакати, лише вглубився в тишину смутку.

— Ох, ти повинен обминати мене, я порохно, труп, — сказала гробовим шепотом.

Не знав, що діється з нею. "Може, вона має чахотку? — спитав себе в душі. — На всякий спосіб, чого ж криється переді мною!?"

Пригорнув її всею силою і вцілувався в уста довго, як в затроєну чарку.

Виходили з алеї вгору, вона опала на його рам'я, ішла нога за ногою і питала щохвилі:

— Не гніваєшся на мене? Вибачаєш мені? Я безумна. Не гордиш мною?

— За що? — спитав здивований.

— За мій глупий, бабський плач.

Глянув на її блідо-синяву маску з замерзлим усміхом.

Перед виходом на берег пригорнув її, аж підіймив з землі, й вцілувався в уста, в безконечність, як в цвіт забуття.

На горі Альва отямилася і була спокійна і лагідна.

Коли переходили вулицю, Криса спитав її:

— Ти не таїш нічого передо мною?

Глянула на нього здивована і заперечила головою.

— Ні-і, рішучо ні! Чому питаєш?

— Вір мені, клянуся на всьо найдорожче, що хоч би ти була калікою, не мала руки чи ноги, мала сухоти чи яку іншу хибу, я ніколи не міг би забути тебе, ніколи не міг би тебе покинути. Я бажаю твоєї дружньої душі, для мене твоя душа дорога.

— Мені органічно нічого не хибує, я цілком здорова.

— Що ж тобі властиво долягає, що ти часто робиш вражене, як би крилася з чим, як би терпіла щось таємного?

— Чи справді я так негарно виглядаю? Се, може, лиш так здається. Можливо, що деякий спомин лишив на мені такий недобрий слід... Раз скривдив мене один... Властиво, годі назвати се кривдою... Я мала тоді ледве тринадцять, чотирнадцять літ... не більше. Він був трохи старший... Ми бавилися самі і тоді... Але се прецінь дрібниця, до якої годі прив'язувати яку-небудь вагу. Я давно вже забула про се, лиш часом нагадується мені та прикра хвиля...

Криса підвів Альву, як звичайно, під браму і вертав сам.

Переходив через площу, засаджену каштанами, й сів спочити на лавці.

"Нема в тім нічого надзвичайного, а прецінь воно дивне".

Лагідні тіні, легке, чисте повітря і вражене нинішнього вечора вколисували його душу.

Вернув домів, засвітив і думав про Альву.

Тепер стояла вона перед ним ніжна, лагідна і добра, як душа кращої людини, що втікає від всякого бруду і годна захопити в себе ясні, творчі промені. І сердечно стало йому жаль тої гарної постаті, що так пропадає серед сірої буденщини та бюрової праці. Жалував її, як власну дитину, як би вона була його дочкою. Розумів початки історії, але як же тут вилічити її? Альва згадувала, що бере довшу відпустку й поїде з сестрою. Може, се порятує її здоров'я...

VI

В тім часі пізнався Криса з одною студенткою. На око була се дрібна, непоказна людина. В його уяві лишилися темні, прижмурені очі спідліб'я. Позичала від нього книжки і раз, коли підводив її домів, зайшов дрібний випадок. В хвилі, коли станули під брамою, Ольга зачепила груддю його рам'я. Не знав, чи сталося се нехотячи, чи нарочно, але звернув увагу на жіночу зрілість в тій молодій дівчині.

Умовився з нею і вийшли на прохід за місто. Сим разом розчарувався Криса понад всяку сподіванку. Ольга виглядала майже непристойно. Ампірова чорна суконка обтискала її тіло, з-під станика виходили голубі, широкі рукави по лікті, глибоко відкрита шия, волосє причесане на уха, солом'яний капелюх з широчезним дном. Бічні лінії капелюха разили віддаленєм від силуети голови.

Звичайно видав її Криса в киптарі і в тім строю лінія її пригорбленої, похиленої спини вказувала будову простого, людового типу, до якого звикло око, — тепер плечі у неї були ширші від бедер, як у всіх розвідок,

груди неприродно великі, обтисла суконка показувала її незгарний низький ріст, довгі руки і худі пальці. В додатку ті дві противні краски: чорна суконка, а з-під неї голубі рукави блузки! Суконка вишивана на груді, шиї і сподом жовтими взірцями.

Ольга спала по обіді і через те її очі звузилися ще більше, уста мали кровопийний вираз.

Криса був збентежений сею несподіванкою, путався, оповідаючи свою буденну мрію, але згодом освідомив собі, що ходить йому передовсім о пізнанє укритих глибин людської душі, признавав в душі, що се бідна дівчина і тут належить брати під увагу її житє і думки, а не тіло і сукню.

Під час розмови Ольга ні разу не глянула на Крису, лише дивилася перед себе. Він звертав часто увагу на її прижмурені очі і на хрипкий, дитинячий сміх, коли вона розхилювала уста і підіймала голову вгору, як співучий птах.

Зайшли в грабовий лісок і сіли край стежки на березі, що опадав низом в прогалину.

— Ви любите ліс? — спитав Криса.

— Так, цілими днями і ночами сиділа би в лісі, коби лише комарів не було. — Тут убила на руці комара і потерла пальцями по червонім знаку. — Я не раз мріла про хатку серед лісу... Носила би щодень багато диких цвітів, галузок всякого дерева, збирала би всяке зілє, ягоди, гриби... У нас великі гарні ліси. Люблю сидіти і думати в лісі перед заходом. Там десь-не-десь обізветься пташка, довкола тихо, а верхом лісу такий дивний гудок, іде... Тоді так мені жалко і добре, така туга обіймає... Людей не люблю, вони далися мені взнаки.

— Ви що студіюєте?

— Природничі науки. Найбільше люблю природу... Маю братчика в IV гімназіяльній, він також любить природу. Даю йому всякі книжки, запізнала його з половими питаннями, розуміється, в головних нарисах, бо він ще дітвак, і виховую на свій лад. З нього будуть люди... Маю сестричку, але їй ледве десять літ... Вліті сплю в садку, в пасіці. У нас гарний вишневий садок... Вона прибігне все в місячну ніч, притулиться легенько, аби мене не збудити, і так дрожить, ги-ги-ги! Питаюся, чому ти, Наталко, не спиш? "Ох, Олечко, диви, яка гарна ніч! Чому мені так жалко?" — І плаче-плаче.

— Даруйте, що спитаю, — ви маєте, може, нареченого?

— Так.

— Я знаю його?

— Ні, ви не можете його знати; се ще дуже молодий хлопець. Його вигнали зі всіх гімназій. Дав професорові в лице. Він тепер в Німеччині, я за кілька місяців їду до нього.

Крисі пересунувся смуток через душу. Розмова затихла.

Лежали на боках, недалеко від себе і дивилися вдолину, що опадала за їх ногами лагідно в прогалину.

В корчиках дався чути шелест. Криса глянув і показав рукою в той бік:

— Видите її?

— Що?

— Вивірку онде?

Дівчина прижмурювала очі і заглядала.

— О, сидить на пеньку і дивиться на нас.

— Ні, не виджу, я короткозора. По хвилі підіймилася.

— Йой, як мене комарі скусали!

Криса дивився на червоні цятки на її раменах.

— Маю дуже ніжне тіло, але тепер навіть не замітила, коли ті злодії так мене потяли.

— Сонце западає, і вони зачинають гуляти.

— Але ж пече! — сказала з осміхом і потирала пальцями попід рукави.

Криса вказував пальцем по її гладкім рамені.

— Дійсно, погано вас пожалили! О, тут, і тут... о... Найліпше вийдім звідси на вільну просторонь.

— Так ведіть, бо я тут перший раз і не знаю, куди рушитися.

Вийшли з ліска на розлогий краєвид, де було видко цегольняні будинки та хати між садами. Було тут просторо й ясніше.

Сіли на береговині над великим яром і поспиралися на траві.

— Я сеї сторони зовсім не знаю. Знаю лиш околицю по тім боці міста. Тамтої неділі їздила туди ровером з моїм приятелем. Пристрасно люблю ровер, але він шкодить мені. Роздражнює і потім маю заворот голови.

Давно розбивалася на ровері! Аж раз дістала запалене нервів і відтоді мусила перестати... Се так невисказано приємно летіти далеко, в безкрай, а вітер лише шах, шах, шах, попри тебе!

Криса подав папіросницю.

— Може, курите?

— Ні, дякую. Я вперед пристрасно курила, але мій приятель переконав мене, що се шкодить, і виміг слово честі, що не буду ніколи курити.

— Котрий се приятель?

Ольга подала назвисько студента, який займався літературою. Перед Крисою майнула похилена постать молодого чоловіка з довгим чорним волоссям і сухітничим лицем.

— Ви з ним віддавна знайомі?

— Ні, буде два-три місяці. Він мене розуміє; се дуже гарна людина.

— А ваш наречений знає про нього?

— Ні, він дуже заздрісний.

Дівчина сіла і, розкладаючи руками, виповідала свій погляд з запалом дитини.

— Не розумію, як можна бути заздрісним?! Поминувши, що се бридка хиба, але в додатку свідчить про недостачу віри в людину, яку любить! І скільки разів я вже йому не вияснювала, що воно для мене болюче, і він ніяк не дасть себе переконати!

Смеркалося.

Дівчина глянула довкола і по хвилі сказала:

— Вже десь пізно, ходім ддоому. Як на перший раз — dosc bedzie na dzisiaj.[7] Котра у вас година?

— Осьма.

Встали. Криса поміг їй обтріпати суконку, подав рам'я, вона приймила його.

Ішли стежкою попри дорогу. Роса опала, вечір був погідний, холодний.

— Вибачайте, товаришу, на хвильку! Ідіть поволі самі наперед і не оглядайтеся.

По кількох хвилях ішли знов разом.

Криса вичував рам'я Ольги. Було ядерне, здорове в порівнянню з раменом Альви.

По дорозі запросив дівчину до молочарні в огороді, їли свіжу бульбу з квасним молоком.

Ольга квапилася, бо їй було далеко домів.

— Як хочете, можете переночувати у мене... До мене половину дороги ближче й є де помістится, — сказав байдужно Криса.

Дівчина мовчала, як би не чула сих слів.

На скруті вулиці замітив він знов:

— От, видите, недалеко моя хата... Жінки нема, поїхала — можу вам відступити своє ліжко. Як хочете, лишу вам ключ, а сам піду до товариша.

— Нині не можу. Мушу бути дома, — відповіла байдужно.

Криса підвів її, станули перед брамою і гуторили.

— Можна коли навідатися до вас? — спитав Криса.

— Прошу, дуже рада буду.

— А коли?

— Найліпше в неділю, бо тоді у мене найменше роботи.

— Година?

— Одинадцята перед полуднем.

— Добре. Гаразд!

VII

Станув і розглядав на галерії, втім почув голос Ольги:

— Ходіть, ходіть!

Увидів її у вікні — чекала на нього. Зайшов у хату. Ольга потрясла його рукою по-товариськи і прохала сідати.

Виглядала тепер цілком інакше, як би не та сама. В новім киптарі, бліда, поважна, око велике, зіниця глибока. На стіні — Бакунін в обрамівці з червоного паперу, велика картина різьби Канови "Амур і Псіхея", на килимі над ліжком кільканадцять переписних листків з голими дівчатами і музами, далі зо дві копи таких листків, зложених на більшім столику, соціалістичний календар, революційний співанник, кілька російських брошур женевського видання, над столиком дубові і букові галузки з гарним золотавим листям. Головно звернула увагу Криси китичка житніх колосків ще зелених, в ніжній гуцульській урні. Велике вікно було втворене, видно було задумане, тихе небо і велике спокійне подвір'я.

— Як же почуваєте себе, товаришу? — спитав Криса.

— Дуже зле чуюся нині... Взагалі я не сотворена до міського життя... Так би пішла десь полями, лугами, далеко світами, аби лиш не видіти міста...

Криса вдивився в її глибокі очі і в тій хвилі видів у них власну скуку і тугу тисячі молодих людей в підлій тюрмі міських мертвих мурів.

— Всі ми заблукали тут, як осі житні колоски з далекого поля, з-під вільного синього неба, — сказав з гірким усміхом.

Вдивлявся на переміну в дівчині, то в колоски, і прийшла тиха хвиля, що обоїм станули сльози в очах.

— Що робите нині, товаришко?

— Не знаю. Не маю нині ніякого плану і нічого придумати не годна. Просто жити не хочеться мені нині.

— То може загостите до мене? Дивилася на вікно і сказала смутно:

— Добре. Прийду по обіді. — По хвилі спитала: — Є у вас софа?

— Є.

— То добре. Дуже люблю м'ягеньку софу. "Се не Альва! Се зовсім інша, глибша душа", — думав Криса по дорозі.

— Берне-Джонсівське личко чистої сльози! — сказав півголосом кілька разів і стирав порохи зі стола і софи. — Ся мене зрозуміє, відчує!

Очікував нетерпеливо, врешті, почув стук у двері.

Ввійшла Ольга. Поміг їй скинути загортку, капелюх і повів в робітню.

— О, прошу, є софа. Сіла і розглядалася.

— У вас багато книжок.

— Так, се також мої приятелі. — Подав їй мініатюру. — А се моя жінка.

Ольга приглядалася, прижмуруючи очі і заключила:

— Гарну маєте жінку... Я вже стрічала такі лиця, її самої не виділа, але пригадую собі, що стрічала схожі. — По хвилі сказала: — До вас має хто, може, прийти?

— Ні, ніхто не прийде.

— Можна для всякої певності замкнути двері зісередини. Пощо має нам тут влазити який непокликаний філістер.

— Добре, — сказав Криса і пішов замкнути двері.

Вертаючи, взяв кілька книжок зі столика і поклав перед Ольгою.

— Може, прочитати вам що?

— Прошу.

Взяв збірник старих людових пісень чужих народів, листував довільно і вичитував, що попало.

Ольга слухала спокійно, лежачи боком на софі, голова в долонях.

По кількох піснях полапався Криса, що в них як би ненароком був один і той самий мотив: зведениця криється перед матір'ю зі своїм любовним гріхом. Вразило се його, і він перекинув нараз кільканадцять листків та відчитував норвезьку пісню під назвою "Жінка короля Ельфів".

Мальфред і ненька

— Кує зозуля—

Сіла в комнатці

— Кує під балконом.

А Мальфред сльози в гаю проливала,

Заводила в світлиці.

— Донечко люба, що ж то ся стало,

Що личко рум'яне та біле стало? —

— Яка ж то хмара над мною повисла,

Може, се крайка в поясі стисла. —

Таж людські дівчата пояс стискають,

А личка пречінь як рожі мають. —

— Мамо-голубко, згляньсь на бога,

Вже я всьо скажу тобі, небого...

Криса затаїв досаду дивного припадку і відложив книжку. Розмова ліпилася штучно. Дівчина тривала в задумі.

— Вибачте, товаришу, що я так лягла. Софа успокоює мої нерви. Гарна софа. У мене нема...

Криса підніс овочі на дерев'яній різьбленій тарілці.

— Любите такі речі?

— Так, дуже люблю. Який гарний великий виноград. Я ще не виділа такого... Що се у вас за оружє в куті? Встав і подав їй рушничку.

— Не набита, прошу.

Взяла за люфку, держала оружє проти себе і важила в руках.

"Вона не має ніякого стрілецького змислу", — подумав Криса.

— Як була я в Альпах, то стріляли ми з одним товаришем росіянином з маузера. Люблю аузерівські пістолі.

Поклала рушничку на стіл і скубала грона. Потім встала.

— Позвольте мені, товаришу, ключа і покажіть, де у вас ідеся на поле.

Вийшла.

"Дивна дівчина", — подумав зі спокійним усміхом артист і впав на один здогад.

По хвилі вернула і лягла знов боком на софу.

— Маю хорий жолудок, — сказала сухо і панувала над дошкульним роздражненєм. Він вніс фляшку і дві чарки.

— Позвольте вина.

— Яке вино?

— Чорне, як смола, солодке, але трохи не пошкодить. Торкнулися.

— Добре, — сказала з вдоволенєм. — В Ніцці пила я французькі і рейнські вина. Дуже любила тамошнє вино. І се також приємне. Інших напитків не вживаю.

— З ким були ви в Ніцці?

— З тим товаришем росіянином, що згадувала перше..

— Мали ви вже тоді нареченого?

— Ні. Тоді зналася я лише з одним осьмаком, він сидить тепер в Росії в тюрмі. Засудили його на вісім літ... Се діялося перед кількома літами

під час революційних розрухів. Я також, сиділа в тюрмі. Мій перший любчик був жид.

— Кілько тоді мали ви літ? Вимовила з дитинячим хистом:

— Щось п'ятнадцять, не цілих. Ще була дуже наївна...

— Кілько ж вам тепер, коли можна спитати?

— Не цілих двадцять, го-го-го! Вже стара, ги-ги-ги! Довго тремтів в ухах її діточий сміх.

— Прошу мені ще вина.

Пила другу чарку. Криса скінчив третю і наливав четверту.

Роз'яснилася і спитала:

— Може, вам заспівати?

— Прошу.

Зачала народну пісню, одну, другу, третю, — всі викорчені кепськими композиторами на акторські фальші.

Криса слідив дівчину, її личко мінилося. В очах і устах малювалася повага співучої пташини. Бліда і рожева краски перелітали по личку і наводили його уперто на тайний здогад.

Розмовляли допізна.

— То я хіба у вас заночую нині...

— Але ж, прошу, преціньє де поміститися.

— Пішла би до мого приятеля, але вже пізно і далеко... Зрештою, ночувала вчора у нього. Дома знов скучно самій...

Постелив їй ліжко, сам ляг на софу.

— Тепер не дивіться на мене, — сказав, скидаючи сурдут. Обернувся до стіни, щоби не стидати дівчини.

Вона лягла, він спитав, чи може загасити лампу.

Згодилася на се.

Перекидалися словами до півночі, потім запали обоє в півсон.

На досвітках спитала вона:

— Чи можу піти до вас?

— Прошу.

Обгорнув її ковдрою, сам відсунувся до стіни.

Згодом присунувся і водив пальцями по її принадах. Наткнувся на груди й здригнув. Були великі, і та надмірна зрілість дівчини торкнула його.

Стямився, і знов цілий світ був для нього чужий. Але не міг опанувати здивування.

— Я посуджував вас, що маєте штучні груди... Дівчина схопилася.

— Та-ак!? Направду!?

Заллялася дзвінким, діточим сміхом, взяла його руку і потягала по грудях.

— Ну, з чого вони? З гутаперчі чи з розгару?

За вікном затужила пташина, Криса вслухався і ловив душею спів пташини.

— Дивні люди ті артисти, — замітила Ольга.

Рано прощалися з ним.

Він схопив її руку і притиснув до уст.

— Дякую вам, що розвеселили мою пустку...

VIII

В неділю перед полуднем навідалася Альва і принесла китицю цвітів. Заграв їй на скрипці свій твір "Світло серед темряви", вона пригорнула артиста й поцілувала в руку.

Був дуже оживлений. Обіймив її голову і шептав:

— Віддайся мені.

— Я вже тобі давно віддалася.

— Я тебе дуже люблю і шаную.

— Шануєш? Направду? Може, се лиш здається тобі?

— Ні, я все так відчуваю.

— Добре, віддамся тобі ціла... Але нині, може, ще ні? — спитала кокетно.

Обіймив її, як райську квітку, і відповів зі щирим усміхом:

— Ні, нині ще не треба... — Дивився по ній. — Люблю твої прегарно достроєні рамена і руки, люблю грецьку лінію твоєї шиї.

— Брат також казав, що я маю гарно осаджену голову.

Криса виймив з кишені конверта.

— Сеї ночі переглядав я знімки різьб і знайшов цікаві три постаті. Диви, ося присадиста з твердими лініями — се одна знайома, ося струнка і зугарна, як серна, — се моя жінка, а ося стидлива, алебастрова, з хоровитим відтінком, як цвіт лотосу, — се ти.

Альва приглядалася трьом постатям і порівнювала їх.

— Я сказала би, оскілько тут можна оцінити із загальних обрисів, що ося з них всіх найбільше подобається мені.

Показала на різьбу, яка нагадувала жінку Криси.

— Яку твоя жінка має характеристику?

— Дрібна, гнучка, як вивірка, сіре, толстовське око, енергічний закрій горішньої губи, як у збиточника, і попелясте волосся. Любить мужеське товариство, танці, книжки, писані ясно і щиро, і дикий мак. До варення обіду вистроюєся шиковно, як на авдієнцію до міністра, при кухні стоїть з коротеньким папіросом в устах, а курить, як арештант!

Хорує на безкровність, але в ліжку не лежала би вдень, хоч би її прив'язав. Має нервовий хист до порядку і сопрановий голос в співі і в сварці. Приходжу вночі домів, вона вкрита капою, на ній та сама фантастична, остра драперія, що в різьбах Віта Ствоша. Так, моя жінка свята. Альва перебила:

— Дивує мене не раз, на що я тобі здалася?

— Я вже думав над тим... Ти — моя слабість... Доповнюєш таємні недостачі в моїм організмі. В тобі моя лірична, хора жадоба.

— А от ся? — спитала Альва, показуючи на присадисту дівчину з сильно розвиненими грудьми.

— Се була би п'яна розпуста, але так воно не є. Ділю жіночу породу на три типи: цвіт, музика і груба кість. Перші два типи дуже рідкі, тип "грубої кості" найчисленніший і найбільше осоружний. Психологія "грубої кості" — се той великий криміналістичний світ, що закорінив творчість. Тота порода має свій питомий сміх. Прочитаю тобі одну картину з моїх споминів. Ось вона:

"Мої нерви, як би позбирав на шпильки. Бокую від людей. Разить моє ухо їх голос, їх кождий рух. Говорять забагато, голосно, ярко, сміються, як би рискалем ожеледу на тротуарі підважував, не витирають ніг... Мені треба спокою. Поїду в рідне село. Тепер зима. Там буде тишина, спокій.

Рух і стукіт колії мучив мене півдня одним і тим самим підлим тактом. Я бажав, щоби вона вивернулася враз зі мною. Далі пустився я пішки. Місячна ніч. Тихо. Минув білі рівнини під снігом, передо мною гора, за нею ліс, там відітхну. Станув один образ з давнійших літ. Іду з мамою селом, порошить сніжок. Коло Федора Синиці опорошив сніг загороду з частокола, і вона виглядала, як на німецькім олійнім образі з романтичної доби. Ніжно припорощений снігом частокіл.

Так, але то ще далеко. Я тепер в Гробищах. Се такий яр серед лісу; через него веде моя дорога. Чому люди назвали се місце "Гробищі"?.. Я вмучився. Багато миль перебув нині. Станув. Місячна ніч, тихо довкола, сніг на землі і пластами на смереках, я тут як серед заклятої індійської пагоди, серед колюмнади з білого мармуру під темно-синім склепінєм. Ясно, біло, тихо і холодно. Недалеко вже до села.

Нараз передо мною залунав сміх і зашибся в сніжних стінах, як в грубих подушках. Дівка з парубком вертала з корчми. Був в тім сміху варварський мявкіт самиці і холерна пристрасть відьми.

Я станув прошиблений. Відітхнув якийсь час серед тишини і смертельно змучений вернувся з дороги".

IX

Дістав лист від жінки.

"Дорогий!

Я заїхала до мами спокійно і в здоров'ї. Левчик дуже пустий, зараз на вступі впав в балію з милинєм, так що новий убір ні на що. Мусіла потім перебирати його. Добре, що нічого більше не сталося йому. На другий день лишила я Левчика під опікою сестри і виїхала з мамою до купелів. Тут скучно. Від тебе ніякої вістки нема...

Сеї ночі снився мені прикрий сон, і я неспокійна за тебе. Ти артист, маєш свої права, потребуєш студіювати, але вважай, аби не приніс якої хороби, бо се добило би мене до решти.

Цілую тебе сердечно

Твоя Льота"

Поїхав до жінки і в полуднє був на місці.

— Може, зладити тобі чаю?

Теща, низенька, з білим волоссям, в чіпці з чорної коронки, перебила:

— Що будеш його тут чаєм гостити! Пошли по вино.

— Чудова з тебе людина, мамо! — сказав Криса. — Ти ліпша, ніж не одна рідна мати!

Стара всміхнулася тим незнаним, забутим вже нині щирим сміхом і подала доньці свій карман.

— Ой ти, лестуне!

Льота була дуже врадувана.

— Що ж там чувати коло тебе, козаченьку? Як проживаєш, над чим працюєш?

— Ладжу новий твір "Зойк в пустині".

— Та-ак!.. А що там товаришки?

— Був оноді з одною в ліску. Лежали ми на бережку і розмовляли, аж тут, чую — шелест — дивлюся — вивірка! Сіла на пеньку і глядить на нас! Може, се ти перекинулася вивіркою?

Жінка всміхнулася, він пригорнув її гнучкий стан щиро, як дитину.

— А гідна се товаришка? —

Скривив уста.

— Ні, нема в ній нічого творчого. Має хрипкий голос в тихій розмові і муркотить, як молодий заєць. Раз нагадує мені червоне яблочко, порохняве всередині, іншим разом чорного мотиля.

— Де підеш, козаченку, то підеш, а до мене все вернеш.

Посадив її на коліна.

— Так, Льото! Ти моя одинока, свята, непорочна! Ти правдива дружина артиста. У тебе більша душа, ніж тіло. Ти мій біль і моя відрада.

— Налий ’му ще вина, — рекла мати.

— Ні, дякую, буде досить!

Задивився крізь втворене вікно в старі клени й ясени на кінці парку і показав рукою:

— Дивіть, що там серед темної зелені поважних дерев повинно ще бути?

Жінки дивилися в ту сторону, а Криса мовив:

— Там повинні білітися стрункі колюмни святині і величавий трикутник атики... Може, вийдемо трохи в парк?

— Добре, — відповіли обі женщини. Криса розглядався довкола.

— Сего року спізнилася весна, сонце ледве в двох останніх тижнях довершило своєї праці, трава і листя на деревах розвилося нагло, і відси

такий смутний настрій скорої зрілості. Дивіть, яка цвинтарна, демонічна весна.

Пішли рівною доріжкою на кінець парку. Був тут великий став серед небезпечної трясовини. Криса ліг на берег, витягнувся понад глибінь і досягав цвіт лотосу. Жінка прибігла до нього з криком і прилягла до його ноги.

— Як впадеш в глибінь, то й я з тобою.

— Так, Льото...

З великою незбезпекою витягнув два лотоси. В покою вложила їх Льота в умивальницю, але по часі сказала здивована:

— Дивіть, вони зів'яли! Криса повторив зі смутком:

— Так, Льото, лотоси в умивальниці гинуть. Настала пора від'їзду. Артист був дуже роздражнений. Припав до колін матері і сказав:

— Я дуже терплю і не годен молитися. Помолися, мамо, все до сходу сонця за мене. Упроси найвищі сили, аби дали мені довершити моїх творчих трудів. — Пригорнув голівку жінки і цілував у чоло. — Сім літ ми подружені, а так мало видимося, як цісар з цісаревою. Достоту як у телеграмі: "Цісар з цісаревою стрінувся в Ішль. Розмова по півріччній розлуці тривала півгодини і була дуже сердечна. Відтак цісар виїхав в Тіроль, а цісарева на Корфу". Га-га! Так воно й у нас! Ти справдішна жінка артиста!

На її личко упала гаряча сльоза.

Махав довго капелюхом з вікна вагона. Як обі женщини сховалися за горою, сів пригноблений в куті й зітхнув.

X

Biaz (hugen) 3. VIII. 910.

Villa Holsatia.

"Дорогий!

Дістаю всякі листи, лиш одного не можу знайти, а то для чого? Чи, може, мій попередній лист пропав, чи, може?.. Так дуже бажала я, щоб ти відізвався до мене!

Зле було мені, але вже перейшло. Нині чуюся майже цілком добре і не мрію про поворот, лиш, навпаки, лякаюся його і не можу про се думати спокійно.

Приємно мені, що не стрічаю тут знайомих.

Тут правдиво гарні місця. Здається мені часом, що я сама їх відкрила. Як приїду, то оповім тобі, що бачила. Нині сиджу вже годину над морем, думаю о тобі і про кипарисові гаї, які ти так любиш!

В часі цілої моєї подорожі часто бажала я стрінути тебе, і було би мені ліпше.

Недавно снилося мені, що ти причалив до мене, блідий і смутний. Навіть море не тішило тебе. Що далі снилося, не тямлю.

Природа дійсно найбільший, могучий вплив має на мене. Тут почуваю себе найліпше. Мушу вишукати ще який тихий захист, і тоді, може, прийдуть ліпші думки. Те, що нас найбільше непокоїть, є в нас, але зі смертю перестає, і се так принаджує!

Читаю твою книжку "Затьма сонця", і здається мені, що з тобою розмовляю, а часом маю враженє, що тебе виджу. Хоч оправдую тебе і розумію — маю жаль на тебе, що даром щодня квапилася на почту.

Ще кілька, радше кільканадцять днів, а верну. Грозою проймає мене та думка, нині знаю, що мушу, — остатися тут, не спосіб і побут не манить мене тут зовсім!

Можливо, що моє сіре житє перестане бути сіре; се ж преці головно від нас залежить!? Чи так?

Не гнівайся, що пишу олівцем і так непорядно; в лісі нічого іншого не можу мати!

Напиши, коли можеш, хоч пару слів! Остаюся тут до вівтірка, потім їдемо до Копенгаги.

Що там з тобою, чи багато твориться? І що? Все хочу знати!

Стискаю сердечно і щиро твою руку —

Твоя Альва"

Криса здвигнув плечима.

— Що се за людина? Що з нею дієть ся?

Цілий світ був для нього чужий.

XI

В місті був відпуст.

Криса обминав людське муравлинє і говорив до Ольги:

— Ненавиджу побожних людей. Добрі люди — се лиш анархісти... Чорна, могуча юрба. Гаки на гардеробі, невільники строїв. Сатана розбитий на безліч звен. В розпуці, прокльонах і шаленім отруйнім сміху гризе доти свої заліза, доки сонце вигріває і плодить його демона в сім пеклі, аж варварські муки, розпуст і дурнота западуться в чорну безодню.

Вулицею ступав похорон жовніра. За домовиною мужик і мужичка похилили голови і велися за руки, як покривджені діти.

— За життя били його по лиці, а тепер роблять параду. За життя міг він віддати в лице, а тепер шанують чи бояться його? Для мене не настав ще світ. Я родився заскоро тисячу літ.

— Я не раз вже думала над тим, який би то спосіб знайти, щоб у війську не вмирало так багато молодих людей.

— Дуже проста на се рада, — відповів Криса. — Нехай посли постараються, щоб військовий скарб платив грубе відшкодованє рідні кождого помершого жовніра.

Вийшли на гору. Криса показував рукою:

— Дивіться, по тім боці дорога — там товчуться вози, як в пеклі, кипить, квапиться житє. По сім боці цвинтар. Вітер день у день несе плач, земля просякла слізьми. Тут пізнають люди, які вони слабі, марні... Ні, людство сильне. Люде знають, що якби випололи з-поміж себе ненависть, кривду, грабіж і розбій, то побороли би смерть. Вони знають се, але не доросли до гідності чоловіка і ніколи ним не будуть, бо слабість і підлота так само відвічна і сильна, як боротьба здоров'я... Нема людей, каже суспільність. Люде є, лише суспільності нема. Чоловік вміє лиш зле робити, а те, що мудрого сказав, перейшло тортури і

коштувало крові і серця. Мудрість — се дим зі спаленої жертви. Одиниця має вартість, оскільки творча.

Лягли в чагарнику і дивилися на панораму міста в долині. Криса говорив півголосом:

— Ті скриньки з цегли і бляхи, в них людське життя. Diluvium potential, Humanitas testinat[8]. Місто має сотки літ за собою... Чуєш той шум і шпит? Житє кипить довкола. Як в тілі чути бючки, корчі, дрож, сонність... Так все суміш невпинно цілі епохи. Та дух відчуває, що ритм живчиків стає чимраз більше гарячковий. Diluvium potential плодить далі, цивілізація випереджує природу, прискорює розвій і живо наокіп сипле нові трупи... А земля, стара, божевільна танечниця, летить враз з нами в загладу. Хто знає, чи не впала та смутна думка Шекспірові, коли творив свою Офелію в шлюбнім вінці на голові... Як розпадуться всі престоли і вигине людський рід, тоді запанує правда на світі. Ми вийшли з нічого, як зеро[9] з нескінченного числа зер.

Сходив місяць.

— Світло бере почин із мертвого світа, який колись наставав, розвивався і поволі вимер. Так на спорохнявілих пралісах, на вигаслих кратерах почалося світло. З життя, що вимерло на планетах, зродилося світло, найвища ідея богів і творчості, і те світло будить житє на сусідних планетах. Гармонія у взаїмній залежності і притяганні планет, гармонія в морфології космічного і геологічного світу, се не доцільність в природі, під яку теологія підшиває премудрість та всемогучість богів, — се остаточний наслідок еволюцій від епох, відтоді, коли чоловіка не було ще на землі.

Замовк і глянув на Ольгу.

Лежала боком на траві, підперла голову на обох руках і дивилася розсіяно перед себе.

"Цікавий я, над чим вона думає тепер?"

Сіла і курила папіроску. Він приглядався їй збоку. В солом'янім капелюсі зі спущеними крисами нагадувала пастушка, що курить крадки. Замітила, що він слідить її, й сміялася, як свячена паця з хріном у зубах.

XII

Копенгага 11. VII. 910.

"Приятелю!

Найприємніше лишила я на кінець. Копенгага дуже миле місто, а Glyptoteka то щось, що переходить всяку сподіванку! Шкода, що так мало часу призначила я на побут в тім місті. Оповім всьо, як лише буду на місці. Приїжджаю в неділю вечір, а в понеділок хотіла би, коли можна, видітися з тобою. Буду перед полуднем в своїй "буді". До побачення"!

Сердечний привіт

А. С."

На другім боці картки була відбитка різьби Barrias-а: "Зима" твір з Glyptotek-и.

Закутана молода жінка сидить скулена з заложеними руками, коло босих ніг китиця зів'ялих цвітів.

Гарна, біла, струнка різьба — символ бездольної Альви.

Неквапно було йому видітися з Альвою. Допервa по кількох днях повернув до її "буди" і викликав через возного, а сам чекав в сінях. Вийшла, з великої втіхи мало не кинулася йому на шию, як би не те, що він стояв спокійно, як камінь. Імила його руку, стискала і потрясала сильно, притулила до уст, в її очах світила сонячна радість.

— А, гарно! Не показався так довго! Але добре зробив, що прийшов нині.

Дивився на неї з легким усміхом.

— Виглядаєш не зле...

— Та-ак!? А всі кажуть, що я світло виглядаю.

— Може бути. Так в першій хвилі годі осудити... Треба придивитися ліпше...

Альві перелетіла тінь через душу, але Криса розсміявся наголос.

— Розуміється, що виглядаєш знаменито, тільки мені ходить о се, що тут, о... — дотикав пальцем її груди. — Псіхея...

Альва стямилася.

— Ах, та... її не так легко вилічити... Зрештою, що моя Псіхея значить для людей...

— Се вже не твоя річ. Збирайся і ходи.

— Де вийдемо?

— В парк.

Надумувалася хвильку, потім сказала:

— Добре. Зачекай, зараз зберуся.

Заперла за собою двері. Криса похилив голову, заложив руки за спину, стягнув нервозно лице і ходив по сінях.

Вийшли на сонце, обминали гамір і прямували бічними вулицями до парку. По дорозі не в'язалася розмова. Він завважив, що нині не йде з нею, як давнійше, під руку, але не міг подати їй рамени. Доперва, коли опинилися під горою, всунув руку під її рам'я. Вийшли коло великого цвітного круга і сіли на свою лавку.

— Як же жилося тобі за весь той час? — спитала вона.

Всміхнувся насилу.

— А, досить цікаво. Оповім поволі, бо тепер десь попуталося і не знайти, від чого зачати. Але передовсім жіноті першенство, отже, оповідай ти вперед.

— Сим разом я уступлю зі своїх прав і лишаю тобі перше місце. На всякий спосіб ти живеш багатшим світом, ніж я, маєш більше нагоди до вражень і думок, а я така собі буденна, сіра людина... Що ж я тобі цікавого оповім? От, видала гарні околиці, галерії штук, була над морем, і то всьо поміщалося мені в якийсь неясний образ, що треба довшого часу, аби перевести всьо подрібно через пам'ять і застановитися, що варто оповідати...

Криса схилився на палицю і потупив очі в піску стежки.

— Кажеш, була над морем. Як же воно виглядає? Які ворушення будилися в тобі під його впливом?

— Се не було таке спеціальне море, яке оглядала я давнійше. Се був лише морський залив. Ніби то був кавалок моря, безперечно, але... нічо, зрештою, надзвичайного я там не виділа... Багато піску на берегах, корчі, місцями дерева...

— А купалася в морі?

— Так. Майже два і три рази на день. Тільки не могла довго висидіти в воді, шкодило мені. Найбільше вигрівалася на піску.

— Як купалася і як лежала на піску?

— Чому питаєш? Не розумію...

— Убрана, чи як?

— Ні, як же у б р а н а, ги-ги-ги! В сорочці.

— В сорочці!? А чому ж не в сукні, черевиках, капелюсі, рукавичках і з парасолькою!?

— Я не могла би інакше купатися. Зрештою, там був пісок, вправді, білий і дуже чистий, але нас було більше. Хоч на впертого можна було і без сорочки. Інші там навіть уладжувалися в той спосіб, і я також могла, бо купалася сама, далеко від гурту, і коло мене було більше корчів...

Криса збудився і був дуже поважний.

— Скажи-но мені отверто і щиро: любиш ти природу?

— Люблю, навіть дуже, хоч вона часом брутальна...

— Чекай, не в тім річ. А любиш свободу?

— До чого прямує се питання? Ти нині дуже зденервований.

Присунулася до нього, взяла його руку між долоні і дивилася пально й вірно в нього.

— Приключилося, може, що лихого у тебе? Но, скажи...

— Ні, зовсім нічого не зайшло, тільки я не годен помістити того в голові, як можна любити природу, стреміти до свободи, нарікати все на буденне ярмо, а виїхати раз в рік на волю...

— І купатися в сорочці, ги-ги-ги! — докинула Альва. — Ну, от видиш, яке з мене нездарне сотворінє, правда? Не треба для такої марної одиниці, як я, ніякої свободи ані краси природи, бо я не розуміюся на тім і не вмію нічого вихіснувати, як слід.

— З твого поведення дійсно на се виходить. Ти поїхала там і з чарів природи і світа краси посилаєш мені відбитку "Зими" Баріяса! По що ж властиво їздила аж туди!? Таж купатися в сорочці і сидіти на піску можеш онде кільканадцять кроків відси в тім купелевім заведеню, ще ліпше, бо тут є всякі душі, і лявнтеніс[10], і чортзна-що! Ти не хочеш розуміти мене! Така дрібниця на око, ціхує тебе цілу, твою душу!

— Але ж я розумію се дуже добре!

— Перепрошаю, не розумієш! Тобі лиш здається так, і відси походить твоя вічна духова метушня. Говорю се не лиш для твого здоровля, але в обороні краси.

— Що будемо займатися такими дурницями, як моє здоровля. Ліпше говорім про що інше. Я знаю, що роблю зле сама навіть зі собою, але що ж пораджу, коли не годна інакше...

Криса вдивився в свіжі копички сіна недалеко, від яких ішов запах.

— От, видиш ті копички — я би з радої душі викачався на них, але в твоїх очах було би се неприличне, дике! Ти розглядала би ся, чи люди не підзирають тебе і не обмовляють, бо людське око — то пречінь така блаженна інстанція, що видить навіть твою муку, гіркі болі, терпіння і старається помочи тобі, ха-ха-ха! — Криса гриз нервозно папіроску. — Говорю се нині для того, що з життя впав мені під увагу яркий контраст до цілої твоєї натури. В часі твоєї неприсутності мав я нагоду пізнати одну гуцулку... Не знаю, з котрого боку маю зачати про неї?.. Возьмім приміром таке, що оповіла мені зі свого способу життя. Вліті наносить води в сад і купається там та вилежує на сонці, гола як ящірка. Нічого в тім особливішого, але се вже ціхує людину зовсім відмінного типу, ніж ти. Або приміром таке: по другім разі нашої знайомості заходить вона в мою робітню, ведемо розмову про всякі справи допізна, потім вона ночує у мене без ніяких короводів, зовсім як товариш, мужчина! І се нас ні до чого не обов'язує! Скажи, чи є в тім що надзвичайного, неморального?

Альва слухала тих слів з запертим віддихом, позеленіла, але не виявила по собі нічого, лише відповіла спокійно:

— Розумію її, але я не могла би так поступити.

— От, в тім саме чорт, що ти навіть в найдрібнішій справі не година зробити так, як би хотіла й як дійсно повинна, лише так як тебе витресували. Ти будеш лютувати, корчитися під тою тресурою, але на волос не відступиш від неї, бо зараз пекло втворилося би ся під тобою. Ти набредеш собі в своїй анемічній уяві якусь наймарнійшу постанову, приміром виїзд до Берліна, і носишся з тим, але в купіль будеш тягнути також і сорочку, бо вона, ну, бо вона краща і моральнійша, ніж твоє власне живе тіло. Се одна з тих незлічимих дрібниць, якими ти спутала себе, в тім фальш і вся трагедія твого життя.

Альва спитала зі силуваним спокоєм:

— То інтелігентна людина, про яку ти згадував?

— Но, так. Ближче не знаю... Студентка...

Альва терла долонею по руці, зиркала збоку лівим оком на Крису, на її лиці замерз потайний, гіркий усміх. Подумала:

"Но, так — тепер розумію"...

Вкучилося йому. Глянув на годинник і сказав:

— Маю ще навідатися до одного товариша.

— То ходім, я підведу тебе. Добре?

— Прошу.

Зайшли на четверту вулицю. Коло самої брами Криса завернув і підвів Альву до рога, вона вернула ще раз з ним, він підвів її знов.

— Ти під котре число мав піти? Може, вже час, а я спинюю тебе?

— Так, вже пора, але я не хочу знов забирати тобі часу.

— Але ж я не маю нині нічого до роботи.

Криса був лихий.

"Вона підглядає мене, — подумав. Зрештою, було йому байдуже. — Нині не пригорнув я її, не поцілував за цілий час розлуки, — нехай там. Вона і так того не потребує..."

XIII

Ждав в парку на поперічці, а головною дорогою мала надійти Альва. Сидів на старій прогнилій лавці і міг з-поза корчів видіти на яких сто кроків. Вкучилося чекати, витягнув з кишені книжку і думав над творчістю Арне Дібфеста, що написав дві новели і вмер в двадцятім році на сухоти... А він чекає на дівчину... Чи не ліпше, якби вона прийшла в його хату або він до неї?

Аж тут показалася Альва! Не видить його, лиш іде скоро, вже право нього, вітер обвиває сукню, з трудом добуваються струнке коліна, вона лине похилена вперед, з довгим носом, достоту як слонка, — в Крисі збудилася приспана, стрілецька жилка.

— Ох, якби мені тут моя рушничка!

Добув мигом пістоль і вицілив. Здавленим свистом шибнув стріл серед вітру, Альва помчала далі. Криса оббіг стежкою і вийшов на дорогу.

Альва видивилася врадувана і спитала:

— Я спізнилася, може?

— Ні, сим разом я!

— Та-ак!? О, то зле!

Довгий час не в'язалася розмова, врешті Альва жалувала, що розминулася зі своїм званєм. Мала одиноку охоту піти на медицину, але обставини зложилися так, що вона не могла. І тепер ще мріє про той стан і видить в нім своє одиноке утрачене щастє.

— Чи ходить тобі о становище, хліб чи о науку? — спитав нетерпеливо.

— Преці становиська не здобуваєся без праці.

— Отже, кажи, що подобалося тобі становисько лікаря, який щодня має до діла з ранами і перев'язками. Щодо науки, то не лише медицини, але всього нині вільно вчитися.

Стиснула його нервозно студеною, як лід, рукою.

— Ні, ти мене зовсім не розумієш, ги-ги-ги!.. Я хотіла би краяти трупи... Заходжу не раз з одною приятелькою на просекторію, снуюся по всіх закамарках, куди навіть професори не заглядають, і придивляюся всяким небіжчикам.

Криса пересунув уважно рукою по плечах дівчини.

Рисувала парасолькою по піску, глянула збоку попри себе і закинула сукню на коліна.

— Що сталося? — спитав Криса.

— Десь на цвях... або, може, міль... Він посмотрів уважно.

— Ні, се від кульки... Глянула здивована на нього.

— Що ж в тім надзвичайного, — сказав спокійно, — може, і тебе хотів хтось взяти під ланцет, аби відкрити тайну...

XIV

Вертав зполудня домів, назустріч в сінях надійшла Ольга.

— Я була у вас і лишила картку, щоби ви зараз прийшли до мене, бо зі мною дуже зле.

Ввів її в робітню. Ольга сіла і попрохала склянку води.

— Що ж сталося?

— Мій наречений смертельно хорий. Криса дивився їй в очі, вона сиділа студена і як би здержувала сміх та силувалася укрити остатну брехню.

— Відки ви довідалися, що він хорий?

— Дістала телеграму.

— Де ж вона?

— Лишила дома.

Криса ходив по хаті і тер чоло, врешті станув навпроти Ольги, дивився їй остро в лице і говорив, а в душі поборював сумнів:

— Тут нема що гаяти час. Моя рада така: їдьте зараз до нього. Як не маєте грошей, то позичу вам..

— Я не можу їхати, бо він того не бажає. Криса видивився.

— Як-то не бажає?

— Я мала виїхати відси раз на все до нього, — ми так умовилися перед кількома місяцями, — тим часом він пише тепер, що лишився без місця, в крайній нужді, і щоби я не приїздила, бо буду лише завадою для нього.

— Падлюка ваш наречений! — крикнув Криса і вгатив кулаком в стіл, аж Ольга підскочила.

Визвірилася, він схопив її за руку, сказав два слова і спитав:

— Так чи ні?

Упала як підкошена і простогнувала слова мертвим голосом, як з-під води:

— Так, я — рятуйте мене — до смерті буду вам вдячна — до смерті не спроневірюся вам.

Відітхнув і ходив по хаті, як звір по клітці.

— Ге, герой з-під кінського копита! Дайте тут той лист; я поїду до вашого нареченого і зітру йому кості на муку.

— Не маю при собі, зім'яла дома і кинула за ліжко. Криса стямився і станув:

— Але не розумію одної річі: ви зачали за телеграму, а тут говорите про якийсь лист?..

— Телеграму дістала я вчора від його товариша, а нині лист від нього самого.

Криса так був прибитий, що не полапався на брехні.

— Позвольте мені папіроску. Поклав тютюн на столі.

— Сядь коло мене.

Сів, вона обіймила його і вцілувалася зимними устами, як роздавлена сливка. Відвернув лице і здержувався, аби не порскнути сміхом.

Вмить став поважний і відсунувся від неї.

— Обійми мене трохи, я нині дуже бідна.

Пригорнув її і гладив по голові.

Змінила голос і зачала шепелявити, як дитина. У інших дівчат в деяку хвилю виходить се зовсім природно, в Ольги разило штучністю, але Криса мовчав і слухав.

— Знає-с, Юрасю, я взе стільки витерпіла від людей... Я віддаюся їм цілою душею, цілим серцем, а вони ніколи не розуміють мене, лисе кривдять.

— Зірви з людьми, будь сама!

— Ще в часі розрухів посвятила ся я для партії, переховувала у себе брошури, гроші, товаришів, за якими стежила жандармерія, а потім при процесі свинота зложила всю вину на мене.

— Покинь всіх товаришів на світі, будь сама, відшукай себе!

— Але я мовчала, як гріб, вини не могли мені доказати і мусили випустити з тюрми... потім жерли мене дома так, що я не могла видержати і поїхала вчитися на власний кошт. Начальник партії, директор Цедергольц, вистарав для мене посаду в "Народнім двигарі".

XV

"Дорогий Приятелю!

Перед хвилею стояла я і дивилася на тебе, як перейшов коло тої, для якої ти не байдужий!

Та сталося се не случайно, — я нарочно станула на боці, се справді по-дурному, але хотіла, аби ти прочув, що я так близько коло тебе. Спостерегла тебе цілком нечайно і, як все в таких случаях роблю, подалася взад, але не відійшла, ждала, але ти не звернув голови в мій бік. Пішла я в парк і тут на лавці, де ми звичайно сиділи, пишу тих кілька марних слів до тебе. Не хочу тебе спонукати, аби ти відізвався до мене або прийшов, ні, направду, що ні до чого тебе не взиваю, добре мені в тій самоті, боюся навіть нашої стрічі, чую аж надто добре, що ніколи вже по правді і щиро не поговоримо зі собою. Хотіла я дати тобі образ того, що чую і що передумала від наших останніх сходин, але боюся, що се вийде досить дерев'яне, — знаєш пречінь, що ніколи не потрафлю висловитися добре, але що мені дуже смутно, як ще ніколи не було, се факт.

Все тепер тебе маю на думці, веду боротьбу зі собою, то обвиняю тебе, то знов бороню. Маю якийсь жаль, але до кого? Признаюся тобі, що до себе найбільший, але проти своєї вдачі нічого не можу зробити, я цілком безсильна, борюся зі собою, але вкінці піддаюся, pal zreszta, szesc!

По написанню того всього застановлююся, чи тобі сей лист висилати, знаю, що не любиш такої шкрабанини і в додатку без змісту. На лавці тяжко мені ліпше написати, а таку відчувала я потребу побалакати з тобою і признатися, що дуже, дуже втішилася, коли побачила тебе і що в першій хвилі хотіла укрити ту радість і для того сховалася в вуличку. Хотіла сказати тобі, що хоч навіть не хочу, то все о тобі думати мушу і що по правді бажаю собі, аби ти не старався зійти зі мною. Мрію і вірю, що останеш для мене все такий, який був колись; бувають хвилі, в яких лише такого тебе виджу і всміхаюся тоді... Люблю, коли нічого не маю тобі закинути! Не можу вже більше писати, сподіваюся, що заки сей лист вишлю, може, ще щось допишу.

Постановила сей лист без прочитання вислати, бо могла би стрінути його та сама доля, яка інші стрічає. Будь здоров, коханий, згадай часом і за мене, але не дуже критично — не хочу так марно виглядати.

Сердечне тебе здоровлю, а як коли щось дуже милого стріне тебе в життю, то пригадай собі, що є одна, яка бажає тішитися з тобою разом!

Бувай здоров! Сердечно стискаю твої руки

29. III. 1911.

Твоя Альва"

XVI

По кількох днях перевіз Ольгу зі шпиталю до її покою, бо там було їй дуже зле і скучно. По тижні прийшла до здоров'я, встала з ліжка і була вільна від смертельного клопоту, як би наново родилася на світ. За весь той час пильнував її Криса, як ростину з рідних сторін. Приносив цвіти, книжки, вино, ліки — всьо, чого забажала.

Прийшла до нього вечором, кинулася на шию і зачала цілувати і дякувати.

— Я сповнив лиш звичайний товариський обов'язок. Нехай се не обов'язує тебе ні до чого. В другій кімнаті самовар, прошу зладити чай.

Вичитував записник десятилітнього хлопчини.

"Кінець світа настає в міру, як сонце тратить свою силу, аж, врешті, перестане світити на землю. Якби кожда комаха і птах від початку світа лишили нитку свого лету в воздусі, то нині була би над нами така сіть, що день був би сірий з-поза неї, як тепер. Як колись запанує темрява на землі, то..."

Дзенькнула розбита склянка, Криса заглянув до Ольги. Обмазалася вуглем по лікті, порозливала воду, попекла пальці, сліпала над чайником, робота йшла незручно, капарно.

— Я не створена до господарки, — замітила з усміхом.

— Цікавий я, до чого ти сотворена?

— До любові...

— Та-ак? Побачимо.

В уяві станула Льота. Та дрібна, непосидюща людина, як живе срібло. Все горить, росте, твориться в її руках. За кілька хвиль з нічого зробить обід, вечерю, що забажаєш. Глянув перед себе, долівки в комнатах світяться, курки, котелик, самовар, начинє, клямки — все світиться, як золото. Пішов до шафи по серветки, тут все сніжної білості, поскладане з мистецьким змислом. Навіть його стара сорочка могла піти на виставу церованого білля. Всюди рука Льоти.

Ольга сиділа на софі і приглядалася, як Криса витирав склянки, розкладав на тарілках овочі і наливав вино.

— Люблю дивитися, як ти господариш. Криса сів коло неї.

— Дуже попарила лапки?

Підіймила верхи рамен вгору, як дитина, і впала на нього обіймами.

— Ду-зе... Я маю дуже ніжне тіло. Все мрію про рожеву шовкову сорочку. Я вже раз мала таку. Вона дуже м'ягенько обтулювала моє тіло.

Криса глянув вбік і збентежився.

В куті між печею і його столиком стояв довгий держак, на нім прив'язане помело.

Дивно стало йому, що не завважив сього досі. Хто се тут поставив? Левчик? Не Левчик, Льота? Не Льота.

Якби невідома рука лишила символ.

Ольга не виділа нічого, лиш оповідала:

— Приходжу нині до хати і застаю величаву китицю квітів, а кухарка каже, що се приніс якийсь грубий, кривий пан, що дуже сопів і стогнав на сходах. Я здогадалася зараз, що то був голова партії, д-р Цедергольц. Вся молодіж дивиться в нього як в бога, а він собі така свинота! Як приїхала я тут з листом від партії, приймив він мене дуже ласкаво і віддав окремий покій. Я була і у нього чотири доби і потім мусила втечи. Страшенно мучив мене! Хотів конче, щоби я віддалася йому. Мав окремі промови до мене, а вів бесіду дійсно так, що в деяких хвилях просто магнетизував мене. Велику силу слова має той чоловік! Говорив про свободу духа, емансипацію жінок, естетику життя, і раз була вже така хвиля, що я заслухалася і стратила всю силу, як очарована, а він, хоч спаралізований на один бік, — одна нога у нього цілком скута, — зайшов мене ззаду так зручно, що я не спостереглася, й обіймив мене вполовину враз з фотелем, як полоз. А в руках він сильний! На мене вдарив студений піт, але в ту мить останнім тривком волі висіпнулася я з його обіймів.

Криса скубав борідку, око палало, блукав в далекім світі, обличє— вірний портрет Тасса.

— Може, вийдемо? — спитав.

— Добре, ходім до мене, — відповіла вона.

Вулицею мовчали. В своїй хаті кинулася Ольга знов йому на шию і зачала плакати.

— Чому ти мене так не любиш, як я тебе? Я ще ніколи нікого так не любила... Жити не можу без тебе.

Служниця внесла лампу, обоє посідали. Ольга впала в веселий настрій.

— Знаєш, привели тут до мене одного, дуже інтелігентного товариша, студента філософії, який спеціалізується в психології. Читав мені з руки і знамените відгадав мою вдачу і характер. Лишив мені навіть книжку "Ворожба з руки".

Криса всміхнувся непомітно.

"Зачинає читати з долоні, а скінчить на чім іншім", — подумав.

— Називається Патлатий, знає твої праці і конче хоче пізнати тебе. Криса обрушився:

— Чи я на показ!?

Ольга збилася з толку, але прибрала вимушений усміх.

— Оввa, зарозумілість промовляє з тебе, товаришу... Треба бути трохи скромним.

— Але ж дайте мені спокій з тими всіми товаришами, що хотять пізнавати мене! Я вже маю їх досить!

Встав і взяв капелюх.

Ольга перекинулася в інший настрій. Схопилася й обіймила його за шию.

— Дуже перепрошаю. Я не хотіла вразити тебе.

— А я тебе прошу: дай мені спокій з всякими новими знайомствами. Я не потребую їх! Розумієш? Вона зачала просити:

— Лишися ще кілька хвиль! Я нізащо в світі не пущу тебе! Побудь ще трохи, мені страшно самій.

— Мушу йти — жінка хора, хочу написати лист до неї.

Ольга опустила руки і повелася, як підвіяна, на крісло.

— Можеш іти, я тебе зовсім не задержую. Опановував розстрій і говорив спокійним, сухим голосом:

— Не люблю таких товаришів, що не шанують моїх людських обов'язків...

На лиці Ольги виступила краска гарячки, вона покрутила головою, дивилася вбік і сказала:

— Ох, коли б ти знав, Юрко, як мене болюче кривдиш!

Криса видивився на неї.

— Я-я тебе кривджу!? Вона потакувала рішучо.

— Так, дуже мене кривдиш. Ти сам, може, навіть не відчуваєш, як не раз одним словом завдаєш мені рану, як затроєним ножем. Уперед не звертала я на се уваги, але відколи чимраз більше віддалася тобі, то

замітила, що ти як би напосівся ранити мене, щораз гірше, просто як би мав приємність в такім поведенню зі мною. Не раз не можу собі вияснити, чи робиш се свідомо, чи несвідомо...

— Я не розумію, о що тобі ходить. Скажи ясно... Се виглядає на дивацтво, хорі нерви... Вона говорила здержано.

— Дійсно, ти мене так не раз не розумієш і так вбиваєш в мені всьо найсвятійше, що я маю охоту вибити тебе або випросити за двері.

Криса встав.

— Скажи отверто, о що тобі ходить, і дай мені спокій!

— Я можу вас, пане Криса, в кождій хвилі звільнити від себе — прошу — як вам не подобається — можете вийти.

Був прибитий надміру:

— Ви не маєте ніякого права ані обов'язувати, ані звільняти мене — розумієте? Належу до вільних людей і ненавиджу всякої залежності.

— Перепрошаю, ви більше невільні, ніж я, ніж хто-небудь інший! Вам навіть не сниться, який з вас великий невільник!

— Я сповнюю свої обов'язки, затикаю людям пащі, аби не дзявкали на мене, а роблю се лиш для своєї духнової свободи...

— Так, але забуваєте про важнійші, вищі обов'язки супроти ліпших одиниць, які віддалися вам душею і тілом.

Криса повидів, що не дійде з нею до ладу.

— Вертаю до річі. Скажіть мені, коли і чим я вас скривдив; на сім залежить мені.

Не хотіла виявитися. Він впав на здогад. Вдивився в неї з диким усміхом і цідив спокійно:

— Разить вас, може, що я деколи згадую за свою жінку?..

Ольга давила лютість і говорила сухо:

— Я просила би вас дуже, товаришу, щоби ви в моїй присутності ніколи ані словом не згадували про третю людину. Се просто виводить мене з рівноваги. Я вперед розуміла вас в тім згляді й оправдувала, але тепер — назвіть се як хочете, — може бути, що в тім моя слабість, та як би воно й не було — ви з огляду на мої почування до вас — ніколи не згадуйте про третю особу, бо се вбиває мене, й я мусила би зірвати з вами і сказати просто: ідіть собі до чорта, я обійдуся без вас! Боліло би се мене дуже, але вже більше не мучила би ся, як досі.

В Крисі перемоглася туча, — він з поета перекинувся в холодного природника. Поправив рішучим рухом крісло під собою і питав спокійно, сверлуючи її очима:

— Перепрошаю вас — ви знаєте мою жінку? Ольга відповіла нервозно:

— Я її зовсім не знаю і не бажаю знати... "Ага, — подумав Криса, — негідниця ніколи не стерпить вірної жінки!" По хвилі додав:

— А чи знаєте ви, що то всьо, за що ви мені вдячні, — походить в першій лінії від моєї жінки, хоч вона навіть не знає вас?.. Зрештою, говорім як далекі люди: чим моя жінка, як дружина артиста, може заваджати мені в приязні з гідними людьми?

— Прошу вас, товаришу, мені зовсім не хочеться входити в ту справу, і більше не бажаю розмови на ту тему.

Заткала уха.

Криса встав і вийшов.

XVII

З її лиця щезла краска, очі як темні діри в масці.

Пішла до столика, виймила з футералу лискучий, острий ніж, взяла ліскову паличку, сіла на софі і стругала. Білі тріски відлітали на підлогу, Ольга стругала завзято, на її лиці замерз усміх полового подражнення. Вирізувала на паличці карби, зістругувала їх, паличка ставала менша, врешті остав з неї лиш патичок. Ольга покришила його впоперек на дрібні кусничкі, змела долонею на землю і відложила ніж. Встала, скинула прожогом суконку та сорочку і ходила гола по покою. Станула перед дзеркалом, гладилася по бедрах, потім лягла на зелений, стрижений килим і качалася, як пантера, аж сон зломив її.

Сниться їй, що в кімнату ввійшов невідомий дужий хлопець, всміхався і б'є її в лице, вона паде на коліна, обіймає його з усеї сили за бедра, він обгортає її своєю пелериною, бере острий, лискучий ніж і водить вістрям в подовжних лініях по її стегнах і на переді вгорі по ногах. За кождим почерком ножа просякає кров наверх, як червона гарасівка, Ольга витягаєся і лебедить в захваті полової розкоші.

Збудилася, встала і писала лист до Патлатого.

"Мій!

Ще так раненько, а я вже не сплю. Ще сонечко дрімає в обіймах іншого світа, а я тужу за тобою. Тужу так, як тужать десь тепер сонні

ще, навіяні млою листочки на деревах і як вони на привіт перших променів замиготять всіми красками, так і моя душа здригнула б ся тепер від твойого цілунку...

Ох, як дуже тужила я цілу ніч і тепер тужу за тобою!

Я так хотіла пригорнутися до твойого серця і вслухатися в нескінченну пісню краси, в ніжні, вічні акорди, які переливаються з твоєї душі в мою.

Ох, як дуже тужила я цілу ніч і тепер тужу за тобою!

Прийди, пригорни твою Олю до своєї груді, оплети мене своїми могучими раменами, нехай потону в нірвані. Прийди, я витягаю до тебе свої обійми, мої уста, я ціла тужу страшно за твоїми цілунками і хочу зів'янути в твоїх обіймах.

Твої цілунки будять райську дрож в моїм тілі, запалюють іскорки, викликують пахучі цвітки в моїй крові. Ти раз цілуєш як огонь, часом як вихор, деколи болючо як вістрє меча, то знов як легіт в гарячу, літню днину.

Прийди, я жду!.."

XVIII

Рано вибрався Криса за місто в лісок, куди виходив звичайно. Був вже в половині дороги, як увидів перед собою Ольгу з Патлатим під руку. Довгий, похилений вперед, ішов великим кроком, вона телепалася на його лікті, як вузлик. Червневе сонце пригрівало, пара тих людей потягнулася в лісові корчі.

Криса вернувся в місто.

В кілька днів стрітив Ольгу на вулиці. Ішла згорблена, витовчена, солом'яний капелюх запав майже на носик. Робила заміти Крисі, що обіцяв їй справити "Primus" і досі сего не зробив. Криса затаїв своє зчудованє, бо ніколи про такі річі не думав і не обіцював їй. Далі сказала, що дуже хора на жолудок і закидувала йому невірність і недостачу товариського змислу в тім, що не відвідує її. Вимовлявся, що має тепер багато праці. Просила, щоби підвів її під браму. Сказав, що не має часу. Пустив її саму в скісну вулицю і дивився в її постать збоку. Оглянулася і пішла поволі з усміхом. Той усміх нагадував череп з вищиреними зубами, а її примружені очі з-під капелюха виглядали по-китайськи.

В кілька днів потім зайшов Криса до Ольги. Патлатий спровадився з валізкою та книжками й осів у неї. В куті стояла насідкова ванна з водою. Ольга причакла, прижмурювала очі, парила пальці окропом і ладила чай на підлозі, Патлатий стояв похилений коло неї, руки звисали, як билені від ціпа. Казала йому засвітити сірник, він загріб пальцями чуприну на голові, розглядався по хаті і подав їй ложечку. Потім вклякнув на одно коліно і помпував воздух в машинку.

— Я вже маю "primus", — сказала Ольга, підлещуючися до Криси, — Івась справив мені, — а ви купіть мені матерац, бо сплю на голім ліжку, а то так твердо!..

— Певна річ, — відповів Криса.

Патлатий ходив по хаті без цілі, як ледачий ґазда по обійстю. Криса звернувся до нього з притаєним усміхом:

— Пильнуйте, товаришу, Ольгу, бо я тепер не маю часу. Пособляйте їй, бо жалується, що твердо... Буду вам дуже вдячний...

Патлатий дивився на нього скрито і недовірчиво спідлоба синіми понурими очима.

"Се якийсь маньяк", — подумав Криса.

Був вдоволений, що Ольга, як людина без волі, без охоти до науки і праці, без змислу до самостійності, без почуття жіночої незалежної гідності, поверховна, брехлива, з непоборимим половим гоном, так скоро покинула товариські зносини з артистом і під покришкою революційних ідей, емансипації та любові до природи перейшла, як самиця, як приватна власність, руки молодого нездари. Патлатий був на І-м році філософії, дістав якраз тепер спадок, справив півкопи природничих книжок, але наразі студіював практично. Ставляв уперше самостійні кроки в світі, і та напівсвідома свобода подобалася молодому чоловікові. Мав гроші, і тут в сам час з'явилися перед ним "чари вільної любові" в особі такої проворної людини, як Ольга. Він лише не довіряв Крисі і боявся, щоби той "не видер йому щастя", яке, по його думці, впало з благодатних рук таємної судьби. Міщанська рідня вивідала, як і з ким урядив собі Івась першу мандрівку в світ, і зачала ворохобитися, взивати до відвороту, але се його не рушило. Йому не давала спокою лише одна заздрість Ольга клялася перед ним, що Крису ніколи не любила і не любить, але коли Патлатий слухав сего, як камінний стовп, вона не виділа іншої ради для себе і написала отсей лист:

"Дорогий товаришу!

Не дивуйтеся цьому листу, я мушу його написати ради містерії правди і ради свойого спокою.

Прошу вас щиро на осих стрічках увільнити мене від всяких приречень і обітниць, даних вам, — я вас вже давно звільнила з цього, це могли ви вичути з мойого обходження з вами.

Я вже в душі давно звільнила себе, а то ради ідеалу, який тепер ношу в своїй душі, але це не вистарчає для мойого спокою.

Ви знаєте мене, що я рівночасно не можу служити двом богам, а ви ніколи не зможете дати мені такої любові і вдовілля, яке дасть мені Івась, — ви це самі бачите!"

Криса подумав:

"Правда, небого, я не стадник, а в тебе зашорока вдача".

Читав далі:

"Щоб ви навіть мали найліпшу охоту, то відносини соціологічні не позволять вам на це — ви маєте жінку, а це не можна абсолютно усунути ради мене, а я цього не можу вимагати також".

"Дивна річ, що я сего досі не замітив, — подумав Криса, — та людина навіть рідної мови не знає, простих засад граматики не вміє, листа написати негодна... Зрештою, при чім тут моя жінка, що винна тій людині моя жінка!? Чи вона втручується коли в мої справи і боронить мені жити, з гідними людьми? Бідна Льота. Мушу їй оповісти ту смішну історію".

"Простіть мені, як я зробила вам коли що болючого, — ворогом вашим я ніколи не буду, — в душах наших є багато рідних струн".

— Які!? — спитав Криса, аж гомін роздався.

"Спроневіритись своїм ідеалам я ніколи не буду могла, — ви знаєте, що моя душа зачиста, щоб я могла зробити що брудного, — ви се знаєте, тому будьте спокійні о мене.

Бажаю вам якнайгарнішого поводження на ниві творчості, най ця чудова богиня не увільняє вас ніколи з своїх божеських обіймів, най у вашій душі від її дотику запанує спокій, любий спокій, такий, який лише щось святого, божеського може дати".

Криса був скажений.

"Творіть, творіть багато, а це буде найгарнішою заплатою за мою колишню велику любов для вас. Тепер її вже нема, а цьому винен ніхто другий, лише ви самі... Не поняли ви мене, а також моєї любові.

Але я вам це вже давно простила, видно, що так мусило бути, як є".

Криса числив на пальцях час, від якого пізнався з Ольгою.

— П'ять місяців тривала та велика любов — коротше, ніж речинець векселя!

"Тут, на осих стрічках, складаю вам свій послідній поцілуй, а з ним всякі мої обіцянки і приречення...

А з цим чую, що в моїй душі робиться ясно і погідно — вичуваю, що по страшній бурі і непокою настануть чудово спокійні дні, — а я цього так ждала і так жду, жду.

Шаную вас.

Ольга"

Криса взяв сей лист під холодний дослід.

Сухе, убоге темпо з повторюваним: "це", "цього", "цьому", як дзенькіт ланцюга в колісниці, повело його слух на відомий спосіб говору.

"Ага, "це" Патлатий так зацоркав їй голову "містеріями правди ради соціологічних абсолютно відносин !.."

"Містерія правди" — цікавий філософічний кальош! Моя фантазія не сотворила би щось такого. Добре, що не писав до неї ніяких листів, а то вона живила би моїми думками ще кілька любасів! Женщина, як мавпа, переймає індивідуальні ціхи одного чоловіка і частує відтак тим добром інших.

Далі стоїть в листі про ідеали і чистоту душі — вічні терміни з коломийських ярмарків на жінки і худобу... Які се ідеали, того вона ближче не вияснює, бо з робітницьких календарів та катехізмів мало їй лишилося в голові, а під час моїх розмов мріла вона про оргії Місаліни. Тепер позліткою латає діри в стіні... Щодо обіцянок і приречень, то я ніколи не брав їх поважно, бо як психолог пізнав відразу, що вона не додержить їх ніколи, отже, й не маю з чого звільняти її тепер!"

Криса перейшов до останніх стрічок, в яких Ольга з сантиментом інститутки розписується про свою рожеву будуччину. Досвідний скептик знав Ольгу наскрізь, видів, як на долоні, той її недалекий рай і всміхнувся гірко.

Силою магічної волі привів її перед себе. Станула живцем перед ним. Головка з волосєм, причесаним на уха в виді серця і жолуді, нагадувала головку вужа. Короткий грубий носик, всміхалася по-дітвацьки, плямкала устами, мелькала язиком...

Ішла до него гола, ширша в плечах, ніж в бедрах, з маскою усміхненого черепа на лиці, з кровопийними устами, розхилювала рамена, як вампір крила, й обіймала ними весь світ, як жрекиня полового розпусту. Перед світлом жмурила очі і хмарила чоло, — вночі виділа обіймами і конала в розкоші з лебединим нимранєм насолоди, схожим до голосу крілика і кітки. Западала в розкішну мертвоту і будилася знов до нового насильства.

Криса підіймив голову, Ольга щезла.

Перейшовся по робітні і зібрав всі замітки в осей вислід:

"Я вирятував людину, а вона мені за те дає осю відправу і дотикає жінку. Поза тим, мимо невеличкої проворності, се доволі обмежена душа".

Сховав лист як новий досвід.

XIX

Другого дня стрітився на коридорі бібліотеки з Ольгою, вона станула, дивилася на нього, чекала, — він перейшов, студений, як скеля.

"Сучка, — подумав. — Привикла до скавуління відкинених коханків і чекає, щоби я задля неї убив чи покинув жінку!"

В кілька днів пізніше навідалася товаришка до него, сказала, що Ольга віддає позичені книжки і дякує дуже. Спитала, чи має що переказати до неї, він закурив папіроску і сказав:

— Від кількох літ скаржаться люде, що тютюн гнилий і спліснілий; вгадайте, хто тут злодій?.. Вона видивилася, а він відповів:

— Видите, а одиниці не вільно обікрасти скарбу...

На другий день прийшла інша товаришка і сказала, що Ольга виходить за Патлатого і виїздить з ним на Берлінський університет.

— Котра Ольга? — спитав Криса, думаючи про що інше.

В якімсь часі потім дістала перша товаришка картку з Берліна, підписану: "Ольга Калинюк-Патлата", а друга розтрубила всім "в тайні", що Ольга живе "на віру" з любасом.

Потім була в "Das intenessante Blatt" фотографія дівчат, які стояли за манекенів в стилізованих строях до відчиту французького кравця в Відні. Знайомі пізнавали між живими ляльками Ольгу. Патлатий вичерпався фізично в дуже короткім часі, занепав на мізкову хворобу і рятував останки сил утечею від Ольги. Вона вернула до родичів на село, вичитувала анонси і писала листи до панів, які потребують товаришки для хорих жінок. Тепер підписувалася "Ольга Калинюківна".

В сільськім лінивстві поповнила вона в ту пору фейлетон до Патлатого п. н. "Розбита душа".

"Розбита...", — подумав Криса.

Було там більше-менше так:

"На дворі було дійсно чудово...

Ти називаєш мене вандалом краси і етики по тій причині, що вже стільки разів любилася. І що ж се шкодить, коли я тепер люблю тебе так, як ще ніколи нікого не любила, отже, моя любов до тебе є перша, непорочна і найбільша... Але ти старайся лиш повернути до здоров'я і зайди коли вечером до мене, а я вже тобі всьо виясню, і буде добре".

Криса читав се і хлипотівся, як чорт.

За весь час не показувався до Альви.

"Всі вони не створені на товаришок для поетів. Альва так само поступить зі мною, тільки треба піддати їй взірець. Звичайна людина лише до якоїсь границі може нам товаришити, а далі лякаєся терпіти з

нами і завертає взад. Найвища пора, щоби я знов остався сам і не був нікому ні за що вдячний. Хто любить свою науку і штуку, може цілком обійтися без таких товаришок, як Ольга й Альва. Спробуймо. Ліпше буде, коли покінчимо скорше".

Навідався до Альви й оповів їй коротко історію з Ольгою.

— Добре тобі так! Тішуся з того! — сказала, затираючи долоні.

— Що значить добре? Преціньо я до тої людини не мав ніяких обов'язків! Хіба не розумієш, в чім річ?

— Ні, я розумію, лише так мимоволі сказала. Перепрошаю дуже; я не хотіла вразити тебе. Се дійсно дикий, нелюдяний поступок з її боку.

Криса вияснював справу, Альва взяла його палицю, втикала глибоко в землю і слухала уважно. Він повидів ту її нервову роботу.

— Знаєш, — сказала вона нагло, витягаючи палицю з землі, — мені жаль тебе трохи, але маю також велику охоту вибити осею палицею. Лише в тім нещастє, що не здобула би ся на се, а коли б навіть відважилася, то потім ще більше було би мені жаль тебе. Маю не раз страшенну жажду вибити тебе, вибити, вибити, так добре, аби аж боліло, а потім вже не знаю, що сама би почала... Я часом, коли дуже лиха на кого і не можу на нім помститися, то плачу зі злості, але так, аби ніхто не видів. Страшно з мене, недобре сотворінє, правда?.. Але пожди...

Альва подумала над тим, як він її довгими часами не відвідував, і блиснула усміхом так живо, що Криса навіть не замітив сего.

Зачала оповідати про чоловічка, який заходив до них перед кількома літами.

— Се був також якийсь артист. Вбивав в стіл шпильки, клав на них капелюх і бубнив на нім всякі танці.

Криса глянув незначно на неї і аналізував її холодно.

"Що вона плете, що з нею діється, що се за людина. Коби хоч стільки дотепу у неї, щоби докучити мені, вколоти! Вона не своя, розсіяна... Треба щось радити..."

По хвилі мовчанки скочила на іншу тему:

— Той Шляйхер — я вже згадувала тобі за нього... Він резервовий лейтенант.., але поминувши се — він собі нічого — добре має серце... Не говорю з якогось іншого становища, бо, його ближче не знаю, лише оскільки завважила...

Криса лежав на березі, дивився на зелену сонячну долину і мовив:

— Від довшого часу непокоїть мене одна думка, а хочу бути на ясній дорозі. Неволю тебе все лиш оповіданнями про свої духові справи, про свою творчість, працю, клопоти і журбу, а не знаю, оскільки се і взагалі я цілий представляю для тебе яку стійність. Чи мої справи дійсно цікаві для тебе, чи займають тебе, чи нудять, сего я зовсім не знаю...

— Чому ти се кажеш? — спитала Альва.

— Бо мені видиться в останніх часах, що ти поневільно сталася жертвою мого індивідуалізму, а з того в додатку ніякого пожитку... Тим більше, що я хоч би й рад тобі в дечім помочи, так взагалі мало знаю твої справи, бо ти скриваєшся, а може, не маєш довір'я до мене... Я не годен ніколи нічого добути з тебе, отже, приневолений розводитися над своїм світом.

Альва мовила здержано:

— Якби я мала тобі щось важнійшого сказати, то, може, сказала би, а що не маю, то краще мені слухати тебе. Зрештою, з чого ти можеш догадуватися, що твої думки, спостереження і взагалі всьо, що оповідаєш, не цікавить мене? Може, се якраз для мене всьо, може, я нічого кращого в життю не мала і не маю?..

Присунулася і пригорнула його голову до груді.

— Я лише не вмію виповістися. Не раз думаю навіть незле і відчуваю, але як лише зачну добирати до того слова, так всьо мені помішаєся, як горох з капустою... І коли б я не мала приємності в сходинах і розмовах з тобою, то будь певний, що не видів би мене ніколи. Тим часом то всьо, що ти сказав, відносила я не раз до себе...

XX

Надворі ясний день, в робітні прислонені вікна. Криса пригортав Альву. Бліденьке личко, оксамитні рамена і шия упоювали його. Задавлював її в обіймах. Дивувався, що тих ніжних, прегарних ліній не догадувався навіть у неї ніколи. Аж тепер, коли роздягнув її, лежала біля нього омліла з примкненими віями, як скарб краси, як живий, сердечний твір його душі. Окружив її раменами легенько, щиро і вдивлявся в неї, як в цвіт лотоса. В духовій мандрівці, в тузі за красою витав з захватом осю творчу хвилю. Притулив уста до чола Альви і шептав:

— Ти не розчарувала мене...

Заплітала довгу, буйну косу.

Він взяв ножиці.

— Дай мені свою косу.

Придержувала конець лівою, а пальцем правої мірила по косі.

— Дати тобі? Досі? Досі?..

Жаль йому стало дівочої окраси, але Альва наставила косу до нього.

— На, втинай, скільки хочеш.

З сердечною, дикою жадобою, яка нараз виринула в нім, обіймив ножицями на п'ядь коси. Хруснула сталь, і се діткнуло його так, що вцілувався знов в уста, а потім в голову Альви, так як цілується гарну, кохану дитину...

Сховав волосє в альбом Aubray Beardsley і сказав:

— А ще маю твою білу рукавичку.

— Тоту з парку?

— Так. Се мої пам'ятки і трофеї.

— Дрібниця, маю іншу.

Пригнув її знов і цілував, аж омлів. По хвилі сказав:

— Мигнула тепер передо мною одна...

Альва спитала прожохом, як зі сну:

— Була краща від мене!?

— Ні, контраст.

Вона мовила сухим голосом:

— Я так, мимоволі, без думки спиталася, бо прецінь не уважаю себе зовсім за гарну...

— Менше з тим. Ти мусиш, мусиш зжитися зі мною. Скорше чи пізніше се тебе не мине... У тебе якраз, на диво, находжу виїмкові, отруйні, хоробливі ціхи, які страшенно підходять під мій дикий змисл. Добачаю в тобі багато прояв таких, як у себе. — Був роздражнений, п'яний, як чорт. — Я вже давно догадувався з твоїх густих бров, а нині відкрив...

— Що такого?

Заливав їй ухо гарячим шепотом.

Задумалася. По часі сказала:

— Знаєш, я тебе вперед навіть дуже любила.

— А тепер?

— Не знаю. Не вміла би сього виповісти, але видиться мені, що вже не люблю. На всякий спосіб, не так, як досі.

Вхопив її на руки, носив по хаті, підкидав, як дитину, і сміявся сердечно.

— Таке мале сотворінє сміє мені перечити і противитися, ха-ха-ха! Ти мусиш зжитися зі мною, мусиш бути моя! Се вирятує тебе із смерті!

— А жінка?

— Ти ніколи не зрозумієш мене. Але ж я не можу з жінки ані з тебе творити приватної власності! — Посадив її коло себе. — Над чим думаєш? — спитав.

— Станув так, от не знаю навіть, з якої причини, один образок з життя... Але се дурниця... Не вміла би навіть — ну, не знаю от, говорім про що інше.

— Але ж скажи, будь хоч раз одверта.

— Спробую, але згори упереджую тебе, що не маю тут на думці ніякої алюзії ні до кого, даю на се слово і лише під тим услів'єм оповідаю тобі се — добре? Отже, станув передо мною один молодий чоловік, що добився визначнійшого становища, живе у родичів і дає матері на своє одержане, але від часу до часу, коли замітить, що потрібно їй ще на інші видатки, то щоби не образити її, підкладає гроші на комоді під тарелець.

Таким чином, ніби не дає він тій матері з руки в руку, а її зберігає перед просьбою, яка була би, може, для неї прикра. Певна річ, що мати пізнається на тім, але про се не говориться, хоч всі знають. Мені подобається в сій хвилі той син.

Криса слухав, здивований того оповідання.

— Не годен я тепер зібрати думок, отже, вертаю до чого іншого. Скажи одверто, чи в таких хвилях, як попередня, повинен чоловік думати про охорону женщини?

— Я розумію багато хвиль в життю двоїх людей, коли вони не знають, що з ними діється, і зовсім не осуджую їх за те, що там між ними могло зайти. Але коли хтось робить щось розважно і в останній хвилі може ще пам'ятати про всякі безпечні способи, то...

— То що?

— Не можу тобі сього сказати.

— Скажи.

— Добре, але не образишся?

— Ні.

— В такім разі чоловік не поступає щиро, лише...

— Лише що?

— Треба хіба бути свинею, ги-ги-ги!

Криса зареготався і стиснув Альву за руку:

— Подобаєшся мені за се. Нині ти одинока, перший раз щира, га-га! Але все ж треба розуміти такого чоловіка, коли він уважає, аби близька людина не потерпіла через нього.

— Ні, я сього не можу зрозуміти, аби люди, що роблять щось в хвилі шалу, могли мати на думці якісь там далекі дрібниці...

— Годжуся з тобою, — сказав Криса.

— Щодо мене знов, — втрутила Альва, — якби я стратила пам'ять і так забулася, то кажу тобі рішучо, по пробудженню...

— Що ж? Скажи!

— В тім нічого надзвичайного, але ти довідав би ся незабаром, що я скочила з поверха або зажила отрую.

Криса охолов.

Вийшли з робітні. Криса взяв Альву під рам'я і вичував тепло тіла. Іскра перелетіла по них. Альва здригнула і станула.

— Що тобі? — спитав.

— Нічого. Вже по всім, ги-ги-ги...

Заграла студеним сміхом, і пішли далі.

Була бліда, розстроєна. Зіниці стали малі, острі, як у курки. По хвилі сказала:

— Сядьмо тут на горі — я нині хора...

Долина опадала далеко, видко було залізну дорогу і села на кінці краєвида. Сонце гладило зелені дерева, як мати голови дітей. Зі саду вилетіли два білі голуби вгору понад Крису й Альву. В ту мить глянули вони собі в очі і виділи, як білі голуби вилетіли з їх душі в синій простір.

Того дня тяжко було їм розстатися. Підводили одно одного по кілька разів, врешті, виправив її в трамвай, вона станула на платформі і дивилася в нього. Не відходив, лиш махав до неї капелюхом, аж трамвай сховався за коліном вулиці.

Зітхнув, очищений на душі і тілі, вольний від всіх обов'язків для Альви, і, як пробуджений з довгого, хорого сну, пішов далі шукати себе.

XXI

"Дорогий Приятелю!

Я зволікала з тим, що нині вже конечно мушу тобі написати. Не могла здобутися, щоби сказати тобі то всьо, а все-таки не можу від'їхати, заки не напишу того, що мене так дуже і так довго мучить.

Не знаю, чи тобі, чи собі роблю кривду, але знаю се, що кривда третьої людини найбільше докучає мені. Зрештою, стільки вже разів я тобі, дорогий, про се говорила і не знаю, чи ти сам того не запримітив, що я дуже мучуся та завдаю собі рани і для того постановила зрезигнувати з того, що має для мене велику вартість, але менше з тим. Не можу, не можу вже довше і тому благаю тебе: не протестуй проти того, що вже постановлене і чого я ніколи, ах, ніколи не зміню. Коли тебе кривджу, то знай про се, що й я дуже терплю, але за се, що філістерська моя душа, що не можу позбутися того, на що зложилося може ціле поколінє. Видко, що мої почування для тебе не такі, аби могла я на всьо не зважати, але такі марні єства, як я, ні на що, ні на що не можуть здобутися!! Терплю нині внаслідок моєї постанови, що відступаю від яснійших хвиль в моїм життю, і не маєш поняття, як дуже мені жаль, що наші зносини не могли остати такі, про які я мріла ціле своє житє.

Чому се мусило настати? Для чого, питаю себе щоднини і щогодини, — всьо безповоротно пропало!

Нічого мені більше не всміхається, а все ж жити буду, а може, й хочу!?!

Боліло би мене лише, якби ти мав мене зле розуміти. Хочу і вимагаю, аби ти увірив в щирість моїх слів і в щирість причин мого поступування. Ніколи не забуду, бо чи ж можу забути про се, що для мене мало таку вартість? Хочу, аби ти остав для мене той давній, і для того, що знаю, як в будучині могли би між нами наші зносини виглядати, утікаю від тебе

назавсігди! З вакацій верну, але ніколи до тебе, і ще раз прошу, не роби нічого, що могло би змінити мою постанову.

Але не горди мною, бо я не витерпіла би сего, а маю враженє, що відчула би се зараз, а мені й так дуже, дуже зле.

Посилаю тобі твої книжки, признаюся, що болить мене та розлука, але не може бути інакше. Ніколи вже, ніколи не зійдемося навіть на звичайну балачку. Чому — не питай, так я постановила, так також дивно уложилися мої відносини, що мушу зречися твого товариства і наших проходів. Але не старайся допитувати мене, бо знаєш добре, що не потрафлю сповідатися зі всього. Належу до скритих вдач, але тим самим і дуже нещасливих.

Прохаю тебе ще раз, не старайся видіти зі мною, махни рукою і скажи собі: не стоїть сього! Смутно, смутно мені!

Не думай про мене, але лише тоді, як будеш так дуже смутний, що зможеш моє терпінє правдиво відчути.

Дякую тобі, дорогий, за всьо, що для мене зробив, а того немало було. Ясні хвилі довго тривати не можуть, і для того мусіло так статися!

Бувай щасливий, прощаю тебе так сердечно, як сердечна була моя приязнь!

Твоя Альва"

9/8. 911.

Останні слова: "моя приязнь" були на дуже витертім місці, де вона перед тим написала що інше.

На самім кінці додала пізнійше дрібним, кривим почерком:

"Вірю, що тобі залежить на моїм спокою!"

— Добре, — сказав Криса і сховав лист в кишеню.

XXII

Схилив голову в руки, перед ним стануло студене ясне джерело в тіні гіллястого дуба. Крізь верхів'я синіє глибінь неба. Криса ходить по ранній росі, вдивлений в свою душу, і се його молитва.

Відложив перо на сталеву тацку і вчув стук ланцета. Дух вернув з-поза світів, Криса видів перед собою секційний стіл.

"Все і всюди нас двох: поет і природник".

Збирав спокійно всі ціхи Альви, аби відкрити її тайну.

"Ми провели з собою три літа й ніколи не могли назватися по імені. Вона подає все ліву руку, стискає пальці до половини долоні, вимовляє горлом букву "р", буває все розсіяна, укриває боязливість, її очі як нерес, вона боїться того, чого скрито бажає, і прочуває, що коли переступила би поріг дівоцтва, то за ним чекає її неминуча смерть. Та се лиш звичайний, істеричний страх старшої дівчини. На неї належало би впасти і на силу вивести в яснійший світ. Тим прив'язав би її відтак до себе, мав би людину при собі, як кристаль". Криса з жалем пускав її від себе. Женщина — се глина, віск. В руках справного митця можна виліпити з неї що хто забажає. Криса знав се, але людина, сотворена під його впливом і силою, не представляла би для нього вартості. Він любив житє вольне, незалежне від себе, не хотів на нікого впливати і не признавав приватної власності.

Впало йому на думку, що Альва останніми часами кілька разів згадувала за Шляйхера. Зачалося се від критики, але згодом вона оправдувала його і підзначувала, що він "резервовий офіцер". Мав би той військовий степень так затьмити їй голову?.. Се було би цікаве... Але тут щось більше криється. Перед ним був показний матеріал, але він не міг впорядкувати його і дійти до джерела тайни, не міг в природничому аналізі знайти ключа правди. Видно, що переочив якісь важні прояви як звичайну дрібницю і через те не міг тепер відтворити синтези, ні відкрити характеру чи типу тої дівчини так, щоби вона станула перед ним жива, продивлена до глибини.

Вийшов з хати.

Лишив за собою передмістя, окружив парк і опинився на горі. Сів на лавці, перед ним рисувалася з-поза дерев сіть вулиць в долині і зелені береги на краю овида, з міста доходив невпинний, глухий гуркіт возів і трамваїв. Криса опер рам'я на поруччю лавки і заслухався неподвижно. В парку панувала тишина.

Перед Крисою був свіжо заскороджений моруг, острий запах порохна скоботав в носі.

Потакував легко головою.

"Запах порохна в Альвинім тілі. Вона сама сказала раз: "Я порохно". Але сим вона ще нічого не виявила. Взагалі, скрита, вриває слова, думки, путається, попадає в нестям..."

Перед Крисою стануло живцем її обличє з тих хвилин, коли вона надходила й їх погляди уперве здалека стрічалися, її вираз бував тоді все розсіяний, в очах пробивався страх, краска лиця мінилася з блідої в рожеву, потім в зеленкувату і в синю. Альва була тоді все збентежена, стискала нервозно його пальці, набирала духу, опановувала всею силою неспокій.

Се впливало також на него, він зачинав все розмову звичайним, смішним питанням, вона відповідала потім пустими фразами, але ніколи сама вперед не зачинала слова. Доперва він своїм впливом виводив її з плутанини, і потім вона ставала спокійніша, але держалася з хоробливо тверезим страхом все лиш в тих рамах, які він зачеркав перед нею і вводив в них поволі. Прийшов тепер до пересвідчення, що вона властиво нічогісінько йому не виявила, не повірила, ніколи нічого не сказала. Звичайно розводився він над всякими річами, а вона лише слухала. Коли знов він мовчав, мовчала і вона, але її мовчанка тоді непокоїла його, лютила, обиджала. Відси приплив йому раз вибрик застрілити її і перевести над нею секцію, аби лиш викрити тайну. Та се було тоді, коли він ломив голову над її фізичною загадкою. Потім Альва помітила, що він студіює її, і стала ще більше скриватися, врешті, вписала останній лист. Криса добув його з кишені. В листах була вона також розсіяна, місцями пробивав чужий тон. Криса догадався, що се з поради сестри, але тепер звернув він увагу на зовнішній бік листа. Стрічки були схвильовані, як натоптані вужі.

"Що за біс!? З яких життєвих причин витворилися у неї такі покорчені лінії письма, як би під впливом якихось судорогів? Прецінь, як маніпулянтка, могла за кілька літ бюрової праці набрати вправи й опанувати лінію".

Як примір хронічного занепаду свідомості, завважив Криса осе місце в листі:

"... а все ж жити буду, а може, й хочу !?!"

"Яким способом забула вона, що через цілі три роки не хотіла жити, лиш носилася з думками про самовбивство, від яких я ледве відводив її?..

А вже ярким приміром тупої душі являлася та обставина, що Альва по трьох літах дружби не уважала за конечне подати причину розлуки,

натомість застерігаєся навіть перед всякими виясненнями і допитами. Яке у неї почуття найпростішого, товариського обов'язку? Що се за людина? Яка у неї етика, приязні? За кого вона мене має? Чи між тими всіми людьми, які довкола неї, чується вона дальше від смерті, ніж при мені? Чи вони більше від мене поглибили тайни життя і смерті і щирійше можуть забезпечити її перед темрявою невідомого та перед горем самоти? "Selbst im Augenblich des hochsten Glucks und der hochsten Noth bedurfen wir Kunstlers"[11]. Так, але в Альви не було любові ні до чого. Вона все була квасна, глупо вирахована і бездушна, як кожда жидівка".

Криса вчув за собою далеко по лівій руці легкий шелест, потім нагло вишептане своє назвисько, а по хвилі помчали за ним кроки легко і скоро.

Кинув оком в правий бік за себе й увидів Альву і Шляйхера під руку, як почимчикували живо, мов пара злодіїв.

Криса всміхнувся.

"Що ж тут такого дивного? А вона мені пише, як романсова швачка: "Ніколи вже не зійдемося! Чому — не питай! Так я постановила, так також дивно уложилися мої відносини!" Мені ходить головно о хору волю, о вперту манію постанов. Наперед була манія Бергліна, потім манія артиста, і тут велося війну з сестрою і родичами, а тепер настала манія "резервового лейтенанта". Степенованє на всякий спосіб нужденне, але воно ображає мого духа... Дівчата, жінки — се щонайкраще; їх треба розуміти, але ніколи не переоцінювати, як се роблять романтики-самовбивці".

Станула недавня хвиля, як Шляйхер втікав під руку з Альвою.

"Резервовий лейтенант, ге-ге. Такі тепер лицарі настали, що крадуть другим дівчата і втікають поза плечі, і такі емансипантки, що мандрують з рук до рук, як гріш, як ярмарочна худобина, як всяка приватна

власність... Коли пара тих людей має іншу етику і заслугує на кращу ціну, то чого ж втікала так передо мною? Пощо та брехня? Прецінь знають мене, я вже видів їх раз на проході, ще за "моїх часів", і нині могли спокійно сісти тут, на сій лавці, і переконати мене, що я ошибаюся".

Але Крису зацікавила інша річ. В хвилі, коли він кинув оком поза себе, увидів в Альви той відомий вже рух лівої ноги, стопою до середини. Праву клала вона просто перед себе і викручувалася в ході.

Криса встав і затер долоні.

"Так, маємо її вже! Постать риби, рух гадини! Вона в поблеклих очах має студений погляд гадини. Аналіз запаху тіла: засада — порохно, потім риба і гвоздики. Почин сих складин може критися в семітській кухні". Як в своїм часі відкрив він символ Ольги в зложенню чорного мотиля і порохнявого яблучка, так тут знаком жіночої психології стало получене риби і вужа.

Крису проймив жах, він розв'язав загадку:

"Се ж ідіотка з епілептичним підкладом..."

На підставі заміток і проб розслідував далі Ольгу й Альву, по відношенню до еволюції волі, до розвою культурної енергії.

В тих обставинах, коли Ольга пускалася за нахилом підсвідомих, темних інстинктів, Альва завертала з дороги. Та зворотна точка була у них найвищим щаблем тверезості, по нім наступав вже упадок.

В остаток прийшов Криса до основної думки, яка заперечувала дуалізм.

Одиниця — се просторонь метів. Середня скеля тих метів відома, звичайно, окруженю, та й сама одиниця свідома їх. Коли ж виїмкові причини виведуть одиницю поза середню скелю, тоді вона вертаєся за інстинктом самоохорони або йде далі за підсвідомим тривком, але все посуваєся лише в своїй індивідуальній просторіні ретроградних або прогресивних метів, які осягнула правом унаслідження та з життєвих набутків. Вернув домів і збирався до виїзду.

XXIII

Звіздяна північ.

Серед темного лісу самітна, зачарована нива, що не мала пана. Світила, палала ясною зеленею.

Криса стояв довго і дивився на ту ниву.

Ішов битою дорогою і гладив долонею див-дерев, який посіяв тут перед літами, а тепер він розрісся по долинах і горах далеко, все зелений вліті і взимі.

Доходив до села.

Ластівки сталевими ключиками отвирали досвіток, їх дробина шепелявила в гніздах. Соловейко захрип, співаючи цілу ніч. Повторював спросоння ще деякі акорди. Перепелиця сіяла жемчугом по мідяній плиті. Земля пахла весною, як грудь дівчини.

Криса нахилювався до свіжоскороджених зільників і сіяв цвіти, яких тут не оглядав ще ніхто.

Заглянув крізь втворене вікно — мати спала, коло неї притулилося троє ясноволосих діточок.

Сипав на них цвіти. На голову матері сині, на головки діточок — білі і червоні.

За селом перший промінь повітав його. Жайворонок збирав сльози з землі і ніс їх на божий стіл високо до сонця. Вертався знов і приносив нові. Багато тих сліз.

Далеко на сході створило сонце ясну палату високо на горі.

"Ще одна доба трудної дороги, а завтра буду вже в тій ясній, студеній палаті. Там спочину сам. А нині в половині дороги заночую он там, в лісі, під горою".

Оглянувся.

"Спить село в долині, за мною не йде ніхто".

Зітхнув і пішов далі вгору.

XXIV

Демони затягали небо чорним саваном і сипали блискавки вечірнього сміху. Ліс був самотній і дикий.

Криса блукав.

Дерева нагадували великанів, всаджених головою в землю, і полк, що ладиться в похід.

Загуділо далеко в хмарах.

Криса змалку любив громи і блискавки. Бувало, отворить вікно і дивиться, як огненні бичі пражать темряву. Ліс край огорода мигне, як

видінє, в небі створиться огненне пекло, на землі таємний рай. На хмарах чорти котять віз.

Як підріс, то пішов в світ. Тілько небо і ліс були свідком, як він плакав.

"Де ти, світла Душе, що з'явилася мені в потемках? Де ти, благородний Духу! Чи дійде коли до тебе отеє слово?.. Демон кривди гнав мене ночами по лісах, серед громів заплакав я гірко над людською судьбою і нараз серед блискавки вчув твій голос: "Хто заніс тут своє горе!?" І ти пригорнув мене, і шептав слова розради, а вони плили з твого серця і творчого духа. І ти втворив мені очі на таємні світи, яких я досі не оглядав. Де ти, таємний Путнику, великий Самотнику?! Я пішов в житейську боротьбу. Меч витупився, а рани не загоєні. Моє терпіння — пісня будуччини, моя туга — вечірній гімн в далекій святині, мій захват — громи і блискавки серед лісу... Мав я батька, матір — далеко від мене. Мав приятелів, жінки — далекі від мене. Оглядав штуку, вичував поезію — далеко від мене. Сотворю себе в собі".

Криса наткнувся на курган.

"Любове й маро молодих літ. Де ти? Обізвися. За скарби духа рад би я видерти тебе із смерті тепер, в осю ніч, і пригорнути до серця. Чи ти тепер русалкою на тих урочищах, де блукав я колись в тузі за тобою, і збираєш мої забуті болі за покуту?.. Ех, богове, вміли ми вас сотворити та й обдарувати всемогучістю, але ви нам, небожата, не годні загоїти пекучих ран... Се тому, що ми віддали вам силу, а собі лишили тільки молитву і покору".

Ішов далі. Блискавка засвітила, він глянув перед себе і станув. Навернув вбік і співав шепотом:

В темнім лісі дикі голуби воркують —

на поляні дівоча рука в крові,

зі слонової кості різьба

серед макового цвіту.

Кому ти серце прирекла,

кому ручку віддала,

кого осиротила,

кого з землею подружила?..

Ішов довго, аж опинився на розлогім урочищі.

Ліг і спер голову на лікті.

До него ішли тіні. Гуртами, мовчки.

"Як погадаю на сльози тих, що марно з сего світа пішли, ніколи світла не виділи, правди не зазнали. Як погадаю... Нема богів, нема пекла. Бог — се моя душа, пекло — моя самота, я сам — невідомий цар на вигнанню... Всьо завели люди, а з ними легка справа. Виострю меч, а всьо молоде, живе відчує мене, і настане кровавий бій... Дві епохи маємо ще перебути: боротьбу і славу. В тих обох епохах я буду. В першій окровавлю меч местю за кривду поневолених братів, в другій спічну на щиті. А потім настане конець свідомості і землі".

Тіні лавами обступали його.

"Не взиваю богів, яких нема, не взиваю муз, які я похоронив, — взиваю вас, поневолені, скорбні тіні! Поблагословіть мою силу, аби вона

стала проречистим духом, поблагословіть моє слово, аби воно стало огненним мечем за вашу кривду! В вас мій бог, моя муза. Хто ти є, дорогий брате і сестро. Чи на твердій, неврожайній ниві в кровавім поті від досвітку до ночі товчешся, чи в самітній скуці гіркий жаль давиш, чи в боротьбі й нужді свій вік проклинаєш, чи забутий в темній западні тягар неволі двигаєш, чи по білому світі без захисту блудом скитаєшся, чи в кривді чорні ночі зі слізьми і кров'ю серця пропиваєш, свої лаври топчеш і в розпуці кулаки гризеш — мир вам всім, мої бідні, мої сердечні брати і сестри! Нехай щира воля і відрада загостить в Вашу душу... Поклін вам!

Життя псує нас, топче людську гідність, затроює серце, ломить душу! Життє не вимагає від нас лицарської боротьби, ані любові і миру, лиш злодійських способів.

Криса дивився в темряву і видів над головою і перед собою хлань, якої вдень ніхто не оглядав. Така глибінь пропасті над тобою, що якби в неї стрімголов полетіли всі твої предки від нащада, то не вистало би їх, і твій атом по епохах не долетів би до дна.

Земля нагадувала бойовище, а тишина вічність.

Настала тишина, в якій на мерцях замерзає захватний усміх скону. Серед такої тишини розпадаються з прелюбністю трупи, вискалюють зуби, які нуждарі і пси, коли чихаються від галапасів. Серед такої тиші ростуть пазурі тигра, оскома дразнить львині зуби, вірлам сниться піднебний лет, розвиваються пупляхи цвітів, в матірних лонах будяться перші відрухи життя, в камінних глибинах під землею твориться світло і мистецькі постаті дорогоцінних кристалів. Серед такої тишини родяться боги і демони.

Криса видів огненний перстень власного ока і фосфоричне зарево над головою. Згори, з-поза хмар падав темно-синій промінь в край його

спущеного ока. Таємна розкіш безмежного дива і страху проймила душу.

По пустирі стали снуватися блудні сміхи, без грудей і без відгомону, як голоси молодих лисів, сміхи по самотниках, як блудні світла на урочищі.

Попри Крису пересунулася тінь з камінним лицем, за нею здавлений регіт. Далі йшла інша постать з невкоєним, вічним усміхом щастя.

"Знаєш ти мою прогулку? А знаєш, що цінніше від діамантів? Очі. А я привабив діти та й шпилькою по очах! Голосили, як мушки, трепотіли на землі в поросі, як пташенята, потім пішли в світ і грають людям веселої, а люди підтупцюють до танцю, хи-хи-хи!"

З далекої пустарі залунав стогін. Блискавиця шелеснула запаленою сіркою, по урочищі зачали танцювати дахи, і бубоніли молебні без відгомону, як похоронний хор. Дощ лопотів по очеретах, зітхав в просонню.

З-під бойовища воскрес полк і линув перед Крисою мертвим образом, весь в крові, в сні геройської смерті, з поломаними мечами і поторощеними ратищами в грудях. Полк з-перед півтисячі літ. За полком гомонів псалом:

"Я дух твоїх предків. Життя по смерті таке, яка сила за життя".

Смереки зачали в потемках нахилюватися до себе, торкати галузєм, лісом пішов шум розмови. До танцю громам заграла туча. Здалека летів рев пробитого льва.

Зближався, як хвиля повені, плив з груді великана неукоєнний плач чоловіка. Була в нім сердечна скарга дитини і навіжена розпука демона. Темрява вслухалася зі страхом в той плач і пила його, як земля воду.

Грізним реготом залунав пир громів, але плач чоловіка поборов їх і запанував серед темряви над цілою землею.

Примітки:

[1] Цвікер — пенсне.

[2] Шатня — гардероб.

[3] "Порадник для жінок" (нім.)

[4] "Життя дівчини-підлітка" (нім.)

[5] Оноди — якось.

[6] "Товариство тверезості"

[7] Доволі на сьогодні (пол.)

[8] Повінь могутності, людська природа поспішає (лат.)

[9] Зеро — нуль.

[10] Засоби для купання.

[11] В час найбільшого щастя і найбільшого горя нам потрібне мистецтво (нім.)